
Analyzing the Role of Arbaeen Religious Tourism in the Sustainable Development of Transit-border Cities (Case Study: Mehran City)

Mohammad faraji Darabkhani^{1*}, Hoshang Moradi²

¹Assistant Professor, Department of Geography & Urban Planning, Payam-e-Noor University, Tehran, Iran

²MA of Medical Geography, Urmia University, Urmia, Iran

Received Date: 03 June 2021 **Accepted Date:** 01 August 2021

Abstract

Religious tourism is a very important factor in the development of cities. Because it has a high potential for attracting tourists and it is one of the most important and prosperous types of tourism which has had significant effects on various aspects of society. Today, in the economy of many countries that are facing the export of single products such as oil, Religious tourism can generate a lot of revenue for tourist areas. Mehran is one of the most suitable transit-border cities for tourist-pilgrimage activities; Especially as the border crossing of the great Arbaeen congress and also the main traffic of the pilgrims of Atbat-E-Aliat, It is also one of the safest areas in the west of the country for economic activities; Therefore, its development needs to be in the context of proper planning and principled management in order for sustainable urban development to have a spatial appearance in it. The aim of the present study is to assess and evaluate the role of religious tourism in the sustainable development of Mehran. The type of applied research and its method is descriptive-analytical in which survey and documentary methods have been used. The statistical population of this study is 17435 people living in Mehran and 376 samples have been estimated using Cochran's formula. To select statistical samples, simple random sampling method has been exploited and to analyze the information the sample T-test and the Friedman test with SPSS software. Findings and research results indicate a positive and significant relationship between religious tourism and sustainable urban development of Mehran; As with a level of significance of 0.000 and 99% confidence; on average The most favorable effect on physical-spatial indicators (3.36), socio-cultural (3.27) and economic (3.25), respectively, But in the environmental dimension (3.30), considering that the items studied are negative indicators of the index, it has had a negative and adverse effect and challenging the city with environmental instability.

Keywords: Religious Tourism, Sustainable Urban Development, Cross-border Cities, Arbaeen, Mehran.

---

* Corresponding Author: Mohammad.faraji.d@pnu.ac.ir

Cite this article: Faraji Darabkhani, M. Moradi, H. (2021). Analyzing the Role of Arbaeen Religious Tourism in the Sustainable Development of Transit-border Cities (Case Study: Mehran City). *Journal of Sustainable Urban & Regional Development Studies (JSURDS)*, 2(2), 1-24.

تحلیل نقش گردشگری مذهبی اربعین در توسعه پایدار شهرهای گذرگاهی - مرزی (مطالعه‌ی موردی: شهر مهران)^۱

محمد فرجی داربخانی^{*}، هوشنگ مرادی^۲

۱. استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

۲. کارشناس ارشد جغرافیای پزشکی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۱۰

چکیده

گردشگری مذهبی عامل بسیار مهمی در توسعه شهرها محسوب می‌شود؛ زیرا توان بالایی برای جذب گردشگران دارد و یکی از مهم‌ترین و پررونق‌ترین گونه‌های گردشگری است که اثرات قابل توجهی را در ابعاد مختلف جوامع برجای گذاشته است. امروزه در اقتصاد بسیاری از کشورها که با صادرات تک محصولی مانند نفت مواجه هستند، گردشگری مذهبی می‌تواند درآمدهای بسیاری برای مناطق گردشگری داشته باشد. شهر مهران یکی از مناسب‌ترین شهرهای گذرگاهی - مرزی برای فعالیتهای گردشگری - زیارتی؛ به ویژه به‌عنوان گذرگاه مرزی کنگره‌ی عظیم اربعین و تردد عمده‌ی زائران عتبات عالیات و از مطمئن‌ترین مناطق غرب کشور برای فعالیتهای تجاری و اقتصادی است؛ بنابراین ضرورت دارد توسعه‌ی آن در بستر برنامه‌ریزی صحیح و مدیریت اصولی قرار بگیرد تا توسعه‌ی پایدار شهری در آن نمود فضایی پیدا کند. هدف پژوهش حاضر سنجش و ارزیابی نقش گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار شهر مهران است، نوع پژوهش کاربردی و روش آن توصیفی - تحلیلی است که در آن از روش‌های پیمایشی و اسنادی استفاده شده است. جامعه - ی آماری این پژوهش ۱۷۴۳۵ نفر ساکن شهر مهران می‌باشد که با استفاده از فرمول کوکران ۳۷۶ نفر بعنوان نمونه برآورد شده است. برای انتخاب نمونه‌های آماری از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده و برای تجزیه و تحلیل اطلاعات از آزمون T تک نمونه‌ای و آزمون فریدمن با نرم افزار SPSS استفاده شده است. یافته‌ها و نتایج پژوهش بیانگر رابطه‌ی مثبت و معنادار بین گردشگری مذهبی و توسعه‌ی پایدار شهری مهران است؛ چنان‌که با سطح معناداری ۰/۰۰۰ و اطمینان ۹۹ درصد؛ به ترتیب و به‌طور میانگین در شاخص‌های کالبدی - فضایی (۳/۵۶)، اجتماعی - فرهنگی (۳/۲۷) و اقتصادی (۳/۲۵) بیش‌ترین تأثیر مثبت و مطلوب، اما در بُعد زیست‌محیطی (۳/۳۰) با عنایت به این‌که گویه‌های مورد بررسی، توابع منفی از شاخص یاد شده‌اند، تأثیر منفی و نامطلوب داشته و شهر را با چالش ناپایداری زیست‌محیطی مواجه ساخته است.

کلید واژه‌ها: گردشگری مذهبی، توسعه‌ی پایدار شهری، شهرهای گذرگاهی - مرزی، اربعین، مهران.

^۱ این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان "بررسی و تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار شهرهای گذرگاهی - مرزی با تأکید بر اربعین، مطالعه‌ی موردی: شهر مهران (۱۴۰۰)، مجری فرجی داربخانی محمد با همکاری مرادی هوشنگ می‌باشد که مورد حمایت مالی دانشگاه پیام نور استان ایلام قرار گرفته است.

^{*} نویسنده مسئول: Mohammad.faraji.d@pnu.ac.ir

ارجاع به این مقاله: فرجی داربخانی، محمد؛ مرادی، هوشنگ. (۱۴۰۰). تحلیل نقش گردشگری مذهبی اربعین در توسعه‌ی پایدار شهرهای گذرگاهی - مرزی (مطالعه‌ی موردی: شهر مهران). فصلنامه مطالعات توسعه پایدار شهری و منطقه‌ای، ۲(۲)، ۱-۲۴.

مقدمه و بیان مسأله

در عصر حاضر، گردشگری یکی از عوامل مؤثر در گسترش روابط بین ملت‌ها به‌شمار می‌رود و به منزله‌ی ایجاد کننده‌ی فرصت‌های شغلی در بخش اقتصادی و ایجاد تعاملات اجتماعی فرهنگی مطرح می‌شود (پور احمد و همکاران، ۱۳۹۲: ۲).

گردشگری به عنوان یک پدیده‌ی پررونق، دائماً اهمیت خود را گسترش می‌دهد و توجه اغلب افراد در سراسر جهان را به خود جلب می‌کند و هم‌اکنون یکی از مهم‌ترین صنایع جهان است (بوهالیس و کاستا، ۲۰۰۶: ۱). صنعت گردشگری امروزه بعنوان پول‌سازترین و پاک‌ترین صنعت در بهره‌بردار از منابع طبیعی محسوب می‌گردد (فرزین و همکاران، ۱۳۹۲: ۲). پیش‌بینی شده است که تعداد گردشگران بین‌المللی که در سال ۲۰۱۰ یک میلیارد نفر بوده، در سال ۲۰۲۰ به ۱/۶ میلیارد نفر افزایش پیدا کند و افزون بر این، گردشگری به تنهایی منشأ بیش از ۱۰ درصد درآمد ناخالص داخلی در سطح جهان بوده است (سازمان جهانی گردشگری، ۲۰۰۹).

گردشگری مذهبی نیز می‌تواند تغییرات عمده‌ای در شرایط اقتصادی جوامع محلی ایجاد کند (رضوانی و مرادی، ۱۳۹۱: ۱۶) چرا که در زمره قدیمی‌ترین و پر رونق‌ترین گونه‌های گردشگری گذشته و حال حاضر سراسر جهان است (شیندر^۲، ۲۰۰۴: ۲) که قدمت آن به قدمت فرهنگ دینی می‌رسد؛ چنان‌که سفرهای توریستی به منظور شرکت در مراسم یونان باستان در معابد مقدس آپلون، سفرهای مصریان برای دیدن فراعنه (دورانت، ۱۳۷۰: ۲۰۵) و گردهمایی جهت شرکت در مراسمات ایران باستان از جمله در معبد آناهیتای کنگاور (کریستین سن، ۱۳۶۹: ۲۳۲) هر یک مصادیقی بر اهمیت تاریخی گردشگری مذهبی بوده و این نوع از گردشگری به سبب ویژگی‌های ساختاری و کارکردی خود توانسته است در متن گردشگری جهانی جای گیرد، به طوری که بر اساس برآورد سازمان جهانی سفر و جهانگردی، ۲۶ درصد کل جریان‌های گردشگری جهان را در بر داشته است (ابراهیم زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۷-۱۱۶) و در خرده نظام زیستی نیز موجب بهبود زیرساخت‌های اساسی در منطقه، ایجاد اشتغال، افزایش درآمدها و بهبود اقتصادی شهرهای پذیرای گردشگری می‌شود (فیروزجائیان و همکاران، ۱۳۹۳).

با توجه به اهمیت گردشگری در اقتصاد و اشتغال‌زایی، لزوم توجه به نقش گردشگری مذهبی در توسعه‌ی شهرها نیز بویژه از لحاظ اقتصادی و کالبدی- فضایی بسیار حائز اهمیت است و نقش آن در برنامه‌ریزی برای توسعه‌ی شهرها جزء اولویت‌های اصلی برای توسعه‌ی این مناطق است (بمانیان و محمودی نژاد، ۱۳۸۸: ۲۲).

گردشگری در چند دهه اخیر رشد قابل توجهی داشته است و با وجود انواع مختلف درگیری‌های داخلی و بین‌المللی، آشفتگی سیاسی، فعالیت‌های تروریستی، بلایای طبیعی، بیماری‌های همه‌گیر، بحران انرژی و آشفتگی اقتصادی در نقاط مختلف جهان، گردشگری به یکی از بزرگترین صنایع در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه تبدیل شده است (پاراماتی^۳ و همکاران، ۲۰۱۷: ۱). هم‌چنین گردشگری باعث تحرک سرمایه‌های اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی ساکنان از طریق تبادل فرهنگ، تجربه و کاهش بیکاری می‌گردد (سامرز^۴، ۲۰۱۹: ۲).

ایران با برخورداری از منابع سرشار محیطی و بهره‌گیری از پشتوانه‌ی تاریخی فرهنگی چند هزار ساله، قابلیت ویژه‌ای در توسعه‌ی خدمات گردشگری از جمله گردشگری مذهبی دارد، اما متأسفانه اقتصاد تک محصولی متکی بر درآمدهای نفتی، از گذشته مانع از توجه به این بخش از اقتصاد کشور شده است. توسعه‌ی گردشگری در کشور، ضمن

1- Buhalis et al

2 - Shinder

3- Paramati

4- Summers et al

برخورداری از قابلیت ایجاد اشتغال برای گروه‌های مختلف، رونق صنایع دستی، حمل و نقل و صنایع وابسته، افزایش درآمد و توسعه‌ی منطقه‌ای را نیز می‌تواند به دنبال داشته باشد. بنابراین رویکرد توسعه‌ی پایدار مبتنی بر گردشگری علاوه بر اینکه در سطح ملی ضرورت می‌یابد، در سطح منطقه‌ای و محلی نیز از ضرورت ویژه‌ای برخوردار است که می‌تواند رونق و اعتبار خاصی به عرصه‌ی سکونتگاه‌های شهری و روستایی ببخشد (محلای، ۱۳۸۰: ۶). از طرفی برخلاف سال‌های ۱۹۶۰ که بدون ملاحظات زیست محیطی یکسره از آثار مثبت گردشگری سخن گفته می‌شد، امروزه آثار منفی و مخرب گردشگری نیز دغدغه‌هایی را برای مجامع علمی مربوطه و سازمان‌ها و مسئولان امر مطرح ساخته است که ضرورت توجه به این آثار و پژوهش‌هایی در این زمینه را از اهمیت بالایی برخوردار نموده است (آقاجانی و فراهانی فرد، ۱۳۹۴: ۴۹).

در واقع از دهه‌ی ۱۹۸۰ و پس از گزارش کنفرانس برانت لندن، مفهوم توسعه‌ی پایدار با درک این مسأله که تداوم نامحدود رشد اقتصادی اثرات نامطلوب زیست‌محیطی و اجتماعی در پی خواهد داشت، مطرح شد و الگوهای رشد و توسعه‌ی اقتصادی تا قبل از آن را به چالش کشید. به دنبال گزارش‌های متعدد تهیه شده از سوی محققان دانشگاهی و نهضت طرفداران محیط زیست، سرانجام رویکردهای سنتی توسعه‌ی گردشگری و دولت‌ها به چالش کشیده شد و به منظور باز-ساخت چارچوب سنتی توسعه‌ی گردشگری همسو با رویکرد توسعه‌ی پایدار که یک سطح بهینه از منافع اقتصادی-اجتماعی را تأمین کند، تحت فشار قرار گرفتند. بدین شکل از دهه‌ی ۱۹۹۰، حرکت از گردشگری انبوه به سوی رویکرد توسعه‌ی پایدار گردشگری آغاز شد و مفهوم توسعه‌ی پایدار وارد ادبیات کیفیت زندگی جامعه‌ی میزبان، رعایت مساوات یا برابری بین نسلی و درون نسل و حفظ کیفیت گردشگری شد. از اهداف گردشگری پایدار، بهبود محیط زیست از طریق حفظ سیستم زیست‌محیطی، حفظ یکپارچگی و انسجام فرهنگی و همبستگی اجتماعی بین جوامع، و ایجاد تسهیلات و امکانات است.

مقاله توسعه‌ی شهری پایدار نیز در سال‌های اخیر به‌منزله‌ی موضوع مهم علمی در کلیه‌ی جوامع مطرح بوده و بخش وسیعی از ادبیات توسعه‌ی شهری را به خود اختصاص داده است. با نگاهی مختصر به شهرهای توریستی برتر، آشکار می‌شود که این شهرها مکان‌هایی پایدار برای زندگی شهروندان هستند. بدین معنی که آن‌ها در چارچوب مفاهیم توسعه‌ی پایدار توانسته‌اند به جایگاه مترقی کنونی خود برسند. از سوی دیگر رشد صنعت گردشگری در شهرهای برتر گردشگری نیز، خود عاملی برای حرکت شهرها در چارچوب توسعه‌ی پایدار به‌شمار می‌آید (حاتمی نژاد و شریفی، ۱۳۹۴: ۶۵). با همه این تفاسیر، گردشگری به‌عنوان عنصری هوشمند و انسانی و به‌منزله‌ی ورودی یک سیستم شهری می‌تواند موجب اثرات مثبتی در ابعاد مختلف مکانی-فضایی و زمینه‌ساز توسعه‌ی پایدار شهری شود (غفاری، ۱۳۸۶: ۲۹).

توسعه‌ی پایدار شهری نیز وامدار تعاملات پایدار، سازنده و نظام‌وار انسان با انسان و انسان با محیط آن است. تعاملاتی که بر اثر آن در طول زمان، شهر از نظر زیست‌محیطی قابل سکونت، از نظر اقتصادی بادوام، از نظر اجتماعی همبسته و از نظر کالبدی زیبا و دیدنی می‌شود. در واقع گردشگری در توسعه‌ی پایدار شهرهای گردشگر محور بسیار تأثیر گذار است و از سوی دیگر پایداری شهرها نیز خود عاملی در جذب و توسعه‌ی گردشگری به‌شمار می‌آید (حاتمی نژاد و شریفی، ۱۳۹۴: ۶۳).

شهرستان مهران به دلیل داشتن مرز مشترک طولانی (۲۲۰ کیلومتر) با کشور عراق و داشتن کمترین فاصله تا بغداد (۲۸۳ کیلومتر) و فاصله‌ی نزدیک با شهرهای مهم مذهبی عراق (۲۸۱ کیلومتر) و فاصله کوتاه ۳۰ کیلومتری با اولین شهر مرزی عراق به عنوان گذرگاه ارتباطی مهم جهت تردد اتباع دو کشور و صادرات و واردات شناخته شده است. به‌طوری‌که اغلب گردشگران ایرانی و عراقی و سایر کشورها این مسیر را به عنوان مسیر تردد انتخاب می‌کنند. ولی در واقع مهم‌ترین رویدادی که اکنون مورد توجه می‌باشد برگزاری مراسم پیاده‌روی اربعین به عنوان بزرگ‌ترین گردهمایی جهان (در سال ۱۳۹۴ بالغ بر ۲۶ میلیون شرکت‌کننده) در کشور عراق می‌باشد که حضور مردم کشورمان نیز با رشدی شتابان در

این کنگره سهیم هستند به طوری که جمعیت شرکت‌کننده‌ی کشورمان از ۵۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۰ به حدود ۲ میلیون نفر در سال ۱۳۹۶ افزایش یافته است (فولادی، ۱۳۹۷: ۱۹).

با توجه به محرومیت شهرستان مهران و قابلیت جدید پیش روی آن (گردشگری مذهبی) به نظر می‌رسد در صورت سرمایه‌گذاری منظم و آینده‌نگری دقیق برای برآوردن نیازها، این قشر از جمعیت کشور به قصد زیارت از شهرستان مهران عبور می‌کنند و می‌تواند تأثیر فراوانی در توسعه‌ی پایدار شهرستان بطور اعم و شهر مهران بطور اخص داشته باشد. حال بدون تردید، با عنایت به موقعیت و پتانسیل‌های طبیعی، گذرگاهی- مرزی و گمرکی شهر مهران، امکان بهره‌برداری از آن برای توسعه‌ی پایدار کالبدی - فضایی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی شهر بسیار محتمل به نظر می‌رسد و این پرسش اساسی مطرح می‌شود که تردد زائران از شهر مهران و به طور ویژه، گردشگری مذهبی چه تأثیراتی بر توسعه‌ی پایدار فضایی شهر داشته است؟ بنابراین، در پژوهش حاضر، هدف بررسی میزان تأثیرات تردد و اسکان زائران و بطور کلی گردشگری مذهبی بر ابعاد کالبدی- فضایی شهر خصوصاً زیرساخت‌های شهری مرتبط با گردشگری- و نیز ابعاد اقتصادی- اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی می‌باشد.

مبانی نظری

گردشگری را ابزاری برای تحرک اقتصاد حاشیه‌ای، ترویج و توسعه از طریق ایجاد اشتغال و درآمد تعریف کرده‌اند (ابی و کافریت، ۲۰۰۶: ۱۵۹)، که در طول چند دهه‌ی گذشته به شدت گسترش یافته است. مطالعات نشان می‌دهد گردشگری دارای ظرفیت فوق‌العاده‌ای برای ایجاد رشد و توسعه در مناطق مقصد را دارا می‌باشد (سونگ و همکاران، ۲۰۱۲: ۱۶۵۴). علاوه بر این، دارای ویژگی‌هایی است که آن را از سایر فعالیت‌های اقتصادی جدا می‌کند (استابلر و همکاران، ۲۰۱۰)، و به عنوان یک فعالیت، همیشه به دنبال رویکردهای جدید و ابزاری برای بدست آوردن دانش جدید و دیدگاه‌های نو به شمار می‌رود و همینطور دارای نظم و انضباط خاصی می‌باشد (سونگ و همکاران، ۲۰۱۲: ۱۶۵۶). پژوهش‌ها نشان می‌دهد این بخش از گردشگری مذهبی، بویژه از دهه ۱۹۹۰ رشد چشمگیری داشته است. تعداد بازدیدکنندگان شرکت‌کننده در گردشگری مذهبی و هزینه‌ی گردشگری آن‌ها روی هم رفته ۱۸ میلیارد دلار با بیش از ۳۰۰ میلیون مسافر در سراسر جهان بود (Csapo & Matesz, 2007). از نظر شارپلی و ساندرام گردشگری مذهبی به‌عنوان مسافرتی که بوسیله‌ی ایمان یا دلایل مذهبی برانگیخته می‌شود، مفهوم پیدا می‌کند (حسینی‌پور و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱۱).

سانتوز برای گردشگری مذهبی پنج ویژگی را نام می‌برد: داوطلبانه بودن و بدون انگیزه مادی و دستمزد، دارای انگیزه‌های دینی، تکمیلی، سفر به مقصد مکان مذهبی و سفر به منظور یک فریضه‌ی دینی (Santos, 2003: 40). از نظر رابینسون ویژگی مهم گردشگری مذهبی در این است که فرهنگ، باورها و اعتقادات مدرن و سنتی را با هم ترکیب می‌کند و باورها و اعتقادات گذشته را به حال پیوند می‌دهد. وی معتقد است گردشگری مذهبی با معنای روحانی و معنوی همراه است و مخاطب در آن به دنبال ارضای نیازهای معنوی و روحانی است (Robinson, 2006: 65). چزرنک نیز معتقد است گردشگری مذهبی آرامش بیش‌تری به انسان مدرن هدیه داده و نقشی تسکین بخش را ایفا می‌کند (Czernek, 2016: 44).

گسترش گردشگری مذهبی در نقاط مرزی آثار مثبت بسیاری در زمینه‌ها و ابعاد مختلف اجتماعی و اقتصادی دارد. بطوری که، موجب بالا رفتن پتانسیل‌های جوامع محلی برای توسعه، توسعه‌ی فعالیت‌های اقتصادی و تنوع فعالیت‌های تولیدی مناطق روستایی و غیره می‌شود (بیرد و همکاران، ۲۰۰۹: ۶۴۵). هم‌چنین، یک رهیافت جایگزین برای نیل به توسعه‌ی پایدار شهری به شمار می‌رود و با توجه به روند روز افزون تخلیه‌ی شهرها و هم‌چنین مهاجرت مناطق مرزی سعی

در ارائه راهبردهای جدید برای احیای این نواحی از طریق ایجاد فعالیت‌های مکمل یا متحول نمودن این نواحی با توجه به منابع طبیعی و انسانی آن‌ها دارد.

گردشگری مذهبی

گردشگری مذهبی به عنوان یک واقعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، دارای وظایف و کارکردهای مختلفی در جامعه می‌باشد. بازیابی روانی، آرامش روح، لذت بردن از فضای معنوی، مشاهده جلوه‌های مختلف آداب و رسوم زیارتی، محصولات معنوی، اشتغال زایی، شناخت فرهنگ معنوی، احیای غرور ملی، پاسداشت میراث فرهنگی، شناخت شیوه‌های زندگی، ایجاد اعتماد به نفس فرهنگی، حفظ منابع فرهنگی، همگرایی فرهنگی، بروز تبادلات فرهنگی، رشد سرمایه‌های فرهنگی، از مهم‌ترین کارکردها و اثرات گردشگری مذهبی در جامعه می‌باشد (Feyz Abadi et al, 2011).

در یک تعریف کلی می‌توان گردشگری مذهبی را گونه‌ای از گردشگری دانست که شرکت‌کنندگان در آن دارای انگیزه‌های مذهبی منحصرأ و یا به صورت ترکیب با سایر انگیزه‌ها هستند که از اماکن مقدس نظیر کلیساها، مساجد، مقابر امامزاده‌ها و نظایر آن‌ها بازدید می‌کنند. در گردشگری مذهبی با دو دسته‌ی مختلف از جهانگردان روبرو می‌شویم. دسته اول کسانی که از اماکن مقدس در دین خود بازدید می‌کنند و گروه دوم کسانی که از اماکن مقدس سایر ادیان دیدن می‌کنند. به هر حال، بسته به نوع هدفی که افراد دارند، ممکن است یکی از انواع جهانگردی مذهبی را انتخاب کنند (احمدی شاپورآبادی و سبزآبادی، ۱۳۹۰: ۸۸).

رویداد اربعین

در بحث گردشگری رویداد بیان می‌شود که رویدادها اساساً ساختاری اجتماعی دارند و در بستر فرهنگ‌های بین المللی، ناحیه‌ای و حتی قبیله‌ای اتفاق می‌افتد. بسیاری از رویدادها وابسته به مراسم، جشن‌ها، و نمادهایی می‌باشد که در معانی فرهنگی بسیار عمیقی دارند. در واقع رویداد اربعین نیز رویداد صلح طلبانه‌ای است که اثرات عظیم اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و غیره را در پی دارد چه در سطح ملی چه منطقه‌ای و چه در سطح فراملی. یکی دیگر از مواردی که در رویداد اربعین قابل توجه است این است که در این شکل خاص از گردشگری مذهبی برخلاف سایر اشکال که هدف و جاذبه اصلی و نهایی خود مقصد است (Gallarza, 2009).

جاذبه‌ی گردشگری کل فرایند سفر و رسیدن به مقصد است و در واقع خود شکل سفر کردن تبدیل به جاذبه‌ای می‌شود که افراد را برای این تجمع عظیم بر می‌انگیزاند. نکته قابل توجه دیگر این است که برخلاف سایر رویدادهای بزرگ که در جهان برگزار می‌شوند در رویداد پیاده‌روی اربعین نه تنها آسیب‌های فرهنگی و اخلاقی به حداقل ممکن می‌رسند، بلکه این رویداد بستری را برای رشد اخلاقیات روحیه‌ی جمعی و تقارب فرهنگی فراهم می‌آورد و در طول مدت این گردهمایی بزرگ افراد مختلف طیفی از مشترکات اعتقادی و فرهنگی را در قالبی همگن به نمایش می‌گذارند و نهایتاً به بلوغ فکری و رشد معنوی می‌رسند.

توسعه‌ی پایدار

در دهه‌ی ۱۹۸۰، مفهوم توسعه‌ی پایدار با این درک که تداوم بدون محدودیت رشد اقتصادی، اثرات نامطلوب زیست محیطی و اجتماعی در پی خواهد داشت، مطرح شد و الگوهای رشد و توسعه‌ی اقتصادی تا آن زمان را به چالش کشاند. بدین شکل از دهه‌ی ۱۹۹۰، حرکت از گردشگری انبوه به سوی رویکرد توسعه‌ی پایدار گردشگری آغاز شد و مفهوم توسعه‌ی پایدار وارد ادبیات گردشگری شد. اهداف گردشگری پایدار، بهبود کیفیت زندگی جامعه‌ی میزبان، رعایت مساوات یا برابری بین نسلی و درون نسل، حفظ کیفیت محیط زیست از طریق حفظ سیستم زیست محیطی، حفظ

یکپارچگی و انسجام فرهنگی و همبستگی اجتماعی بین جوامع، و ایجاد تسهیلات و امکانات است؛ به گونه‌ای که دیدار کننده بتواند تجربه‌های ارزشمندی کسب کند. از این رو قالب رویکرد توسعه پایدار گردشگری، بررسی نقش گردشگری در توسعه منطقه‌ای و محلی عموماً از ابعاد اقتصادی، اجتماعی، یا فرهنگی و محیطی صورت می‌گیرد؛ زیرا ابعاد گردشگری پایدار لازم و ملزوم یکدیگرند و متقابلاً یکدیگر را تقویت می‌کنند.

مقاله توسعه شهری پایدار در سال‌های اخیر به منزله‌ی موضوع مهم علمی در کلیه‌ی جوامع مطرح بوده و بخش وسیعی از ادبیات توسعه شهری را به خود اختصاص داده است. با نگاهی مختصر به شهرهای توریستی برتر آشکار می‌شود که این شهرها مکان‌هایی پایدار برای زندگی شهروندان‌اند. بدین معنی که آن‌ها در چارچوب مفاهیم توسعه پایدار توانسته‌اند به جایگاه مترقی کنونی خود برسند. از سوی دیگر نیز، رشد صنعت گردشگری در شهرهای برتر گردشگری خود عاملی برای حرکت در چارچوب توسعه پایدار شهرها به شمار می‌آید (حاتمی نژاد و شریفی، ۱۳۹۴: ۶۵).

پایداری شهری

در دهه‌های اخیر یکی از ارکان اساسی توسعه پایدار، دستیابی به توسعه شهری پایدار شهری بوده است (فنی، ز، ۱۳۹۳: ۱۱۵). در واقع هدف فرایند توسعه شهری پایدار دستیابی به وضعیت پایداری جوامع شهری می‌باشد؛ فرایندی که هدف آن ایجاد یا تقویت ویژگی‌های پایداری در زندگی اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست-محیطی شهر است. شرایط جامع پایداری زمانی فراهم می‌شود که مجموعه‌ای از پایداری اجتماعی با هدف عدالت اجتماعی، پایداری اقتصادی با هدف بقای اقتصادی و پایداری زیست محیطی با هدف تعادل اکولوژیک وجود آید. از این رو با توجه به اهمیت مقوله پایداری در اهداف توسعه شهرها، دامنه‌ی گسترده‌ای از مجموعه نیازهای اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، اکولوژیکی و کالبدی برای حرکت به سوی پایداری مورد توجه است که می‌تواند در قالب شاخص‌های پایداری شهر تعریف و تدقیق گردد.

پایداری اجتماعی

پایداری اجتماعی یکی از مفاهیم مرتبط با توسعه پایدار است که از دهه‌ی ۱۹۶۰ به بعد در برنامه‌های توسعه‌ی کشورهای مختلف وارد شد اما به دلیل عدم اجماع بر سر مؤلفه‌ها و جایگاه آن در میان سایر اجزاء توسعه پایدار در عمل به گونه‌ای بسیار متفاوتی با آن برخورد شده است. پایداری اجتماعی به توانایی جامعه برای حفظ و نگهداری ابزارهای ضروری ایجاد ثروت و رفاه و مشارکت اجتماعی برای گسترش یکپارچگی و انسجام از سوی دیگر اشاره می‌کند و به عنوان یک مفهوم، به دنبال حفظ و ثبات مولفه‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه هم پیوند با ابعاد زیست محیطی و اقتصادی است. در فرایند توسعه پایدار، نقش پایداری اجتماعی در تحقق اهداف بسیار حایز اهمیت است.

از این رو در اهداف راهبردی توسعه پایدار مضامینی چون توانمندسازی، افزایش قدرت و آزادی انتخاب، توسعه و گسترش مشارکت، ارتقاء کیفیت زندگی، ظرفیت سازی نهادی، امنیت اجتماعی، مسئولیت پذیری و رفاه اجتماعی به شکلی گسترده مورد تأکید قرار گرفته است؛ بدین ترتیب ابعاد اجتماعی در تعامل با سایر ابعاد اقتصادی و اکولوژیکی، توسعه پایدار را قوام بخشیده و کلیت موزون آن را شکل می‌دهد (پورمحمد و همکاران، ۱۳۹۵: ۳).

پایداری اقتصادی

پایداری اقتصادی به معنای آن است که سیستم‌ها در تعامل با محیط اقتصادی رقابت کننده و ماندگار باشند هر سیستمی که از نظر اقتصادی ماندگار نیست، هر اندازه که مورد قبول جامعه، هماهنگ با الزامات اکولوژیکی و از لحاظ سیاسی مورد حمایت باشد، نمی‌تواند تداوم یابد (زاهدی، ۱۳۸۶: ۳۷).

پایداری فعالیت‌های اقتصادی را از دیدگاه‌های مختلف چنین تشریح کرد:

- ۱- موقعیتی را پایدار گویند که در آن، مطلوبیت جامعه در طول زمان کاهش نیابد.
- ۲- موقعیتی را پایدار گویند که در آن، مدیریت منابع طبیعی به گونه‌ای باشد که فرصت‌های تولید و رشد اقتصادی همچنان برای آینده‌ی پایدار باقی بماند.
- ۳- موقعیتی را پایدار گویند که در آن، در جریان رشد و توسعه‌ی اقتصادی، ذخایر سرمایه طبیعی کاهش نیابد.
- ۴- موقعیتی را پایدار گویند که در آن، مدیریت منابع طبیعی به گونه‌ای باشد که عملکرد منابع به کار رفته کاهش نیابد (خلیلیان، ۱۳۸۴: ۱۳۵).

پایداری زیست محیطی

این بُعد به مجموع اجزاء و عناصری که در اکوسیستم وجود دارند و بستری برای فعالیت و تولید مهیا می‌کنند اطلاق می‌شود. پایداری اکولوژیکی به معنای حفظ منابع پایه در سطوحی است که اختیارات آینده را سلب نکند و با حفظ یا ارتقای ظرفیت، کیفیت و انعطاف پذیری اکوسیستم است (حسام و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۱).

کارشناسان محیط زیست بیشتر بر این بُعد از توسعه تمرکز دارند و نگران محدودیت‌هایی هستند که در اثر فعالیت‌های بشری بر محیط زیست عارض می‌شود. آن‌ها نگران حفظ چیزی هستند که اقتصاددانان آن را سرمایه‌ی طبیعی می‌نامند و بر این امر به خوبی واقفاند که شرط حیات هر موجود زنده‌ای در روی زمین وابسته به تولید اولیه‌ی گیاهان است. از نظر آن‌ها طبیعت، بزرگ‌ترین و شگفت‌انگیزترین گنجینه است.

در مجموع نظریات و دیدگاه‌های متفاوتی در زمینه اثرات گردشگری بر محیط‌زیست و توسعه نیز وجود دارد؛ به طوری که عده‌ای بر اساس نظریه رشد اقتصادی اعتقاد دارند گردشگری از طریق اشتغالزایی و افزایش درآمد ناخالص ملی و کسب حاشیه‌ی سود مناسب موجب رشد اقتصادی، پیشرفت و بهبود کیفیت زندگی و محیط‌زیست می‌شود و تأثیرات مثبتی بر شاخص‌های عینی کیفیت زندگی ساکنان محلی نظیر سلامتی، تفریح، خدمات، میزان فروش و کاهش سطح فقر داشته است و اثرات آن را بر توسعه و محیط‌زیست مثبت ارزیابی می‌کنند (الوانی و پیروزبخت، ۱۳۸۵، تانگ و جانگ، ۲۰۰۹، هولزتر، ۲۰۱۱، لی و جانگ، ۲۰۰۸ و کیم، ۲۰۰۲: ۵۸)، و عده‌ای نیز اعتقاد دارند گردشگری با فرایند تخریب محیط‌زیست ناشی از مصرف زیاد مردم و استفاده بیش از حد از منابع طبیعی، ایجاد آلودگی و ... تأثیر منفی بر امر توسعه به‌ویژه از بعد زیست‌محیطی دارد (خانی و همکاران، ۱۳۸۸، اسکات و همکاران، ۲۰۱۰، توار و لکورد، ۲۰۰۸، مارتین سجاز و سانچز، ۲۰۱۰، گادی و وایلز، ۲۰۱۳، هاشم‌پور و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۹، پیکرینگ و همکاران، ۲۰۰۳، ملندز، ۲۰۱۰، هسیه و کانگ، ۲۰۱۳، قدمی و همکاران، ۱۳۸۸، قرخلو و همکاران، ۱۳۸۸، یزدیان و همکاران، ۱۳۹۱، باباخانزاده و لطفی، ۱۳۹۱).

گردشگری مذهبی وقتی در فضای متراکم شهری نمود پیدا می‌کند بیش‌تر معنا و مفهوم یافته و فضای شهری را با خود درگیر می‌کند. مراسمات مقطعی و دوره‌ای با تنوعی از مبادی ورودی مختلف با توجه به محدودیت‌های فضای شهری بیش‌تر ذهن گردشگران را معطوف به خود کرده و کمبودهای فضای شهری را در ابعاد مختلف اقتصادی، زیست-محیطی، کالبدی-فضایی، اجتماعی، بهداشتی-درمانی، حمل و نقل، اسکان و غیره آشکار می‌سازد. در این شرایط ظرفیت و توان مدیریت شهری در نظام‌بخشی فضای شهری برای پاسخ‌گویی به خواسته‌ها و نیازهای گردشگران است که می‌تواند تداعی ذهن گردشگر را در حین بهره‌مندی از فضای روحانی-معنوی، نسبت به فضای فیزیکی شهر نسبت‌بخشیده و مطلوبیت روحی و روانی را تکمیل، رضایت خاطر گردشگران را تأمین و منجر به بازتولید گردشگری شود (دوبران و احمدی، ۱۳۹۹: ۲۱۴).

پیشینه‌ی پژوهش

راسخی و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی به بررسی تأثیر گردشگری بر عملکرد زیست‌محیطی ۵۵ کشور منتخب توسعه یافته و در حال توسعه از جمله ایران طی دوره زمانی ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۲ پرداخته است. نتایج پژوهش حاکی از این است که تأثیر گردشگری بر کشورهای توسعه یافته مثبت، ولی در کشورهای در حال توسعه منفی بوده است.

حاتمی نژاد، حسین و شریفی، امیر (۱۳۹۴)، در پژوهشی به بررسی نقش گسترش گردشگری شهری بر توسعه‌ی پایدار شهری (نمونه‌ی موردی: شهر سنندج) پرداخته است که نتایج بیانگر آن است که گردشگری شهری توانسته است به شیوه‌ای مؤثر باعث افزایش پایداری شهر سنندج شود که بیشترین تأثیر را بر توسعه‌ی پایدار اقتصادی و کم‌ترین تأثیر را بر توسعه‌ی پایدار محیطی آن داشته است.

فنی، زهره (۱۳۹۳)، در پژوهشی به توسعه، جهانی شدن و پایداری در قشم پرداخته است. نتایج گویای آن است با وجود اشتغال‌زایی، افزایش درآمد و بهبود کمی و کیفی صنایع دستی، و در مجموع حصول منافع اقتصادی و پایداری نسبی اجتماعی آن، سبب ناپایداری کالبدی شهر هم شده است و از لحاظ محیط‌زیست با پیامدهای منفی زیادی از قبیل آلودگی‌های محیطی، افزایش ترافیک، تغییر کاربری‌های مفید برای محیط‌زیست شهری همراه بوده که مغایر با اهداف توسعه‌ی پایدار شهری است.

هاشم‌پور، سیده فهیمه و همکاران (۱۳۹۱)، در پژوهشی به بررسی اثرات اقتصادی و زیست محیطی گردشگری از دیدگاه شهروندان (مطالعه موردی: شهر بابلسر) پرداخته است که سنجش اثرات اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی گردشگری شهری بابلسر نشان داده که بین متغیر گردشگری و متغیرهای توسعه‌ی اقتصادی و آلودگی محیط‌زیست رابطه‌ی معناداری وجود دارد؛ بطوری که ۹۶ درصد شهروندان تأثیر گردشگری بر مؤلفه‌های اقتصادی و ۹۸ درصد آن‌ها بر آلودگی‌های محیطی را متوسط تا خیلی زیاد دانسته‌اند.

ابراهیم‌زاده، عیسی و همکاران (۱۳۹۰)، در مطالعه‌ای به تحلیل برنامه ریزی استراتژیک توسعه‌ی گردشگری، با تأکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه‌ی موردی: شهر قم) پرداخته است. برنامه ریزی استراتژیک توسعه‌ی گردشگری، با تأکید بر گردشگری مذهبی شهر قم نشان می‌دهد استراتژی‌های قابل قبول در اولویت نخست استراتژی‌های محافظه-کارانه‌اند و استراتژی‌های تهاجمی در اولویت دوم برنامه‌ریزی قرار می‌گیرند.

احمدی شاپورآبادی و همکاران (۱۳۹۰)، در پژوهشی به تحلیل ظرفیت‌های توسعه‌ی گردشگری مذهبی فرهنگی کلان شهر قم پرداخته است که یافته‌ها نشان‌دهنده‌ی آن است، استفاده بهینه از جاذبه‌های مذهبی، تاریخی و فرهنگی شهر قم در کنار سودآوری اقتصادی آن منجر به ترویج و گسترش ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی، معرفی ارزش‌های انقلاب و فرهنگ ناب اسلامی ایرانی و غنا بخشیدن به فرهنگ معنوی در سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای و ملی شده است.

ضرابی و همکاران (۱۳۹۰)، در پژوهشی به سنجش تأثیرات اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، و زیست محیطی توسعه‌ی گردشگری (مطالعه‌ی موردی: شهرستان مشکین شهر) پرداخته است. نتایج گویای آن است که در شهرستان مشکین شهر نیز اگرچه گردشگری بر توسعه‌ی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تأثیرات مثبت داشته است، اما تأثیرات نامطلوب زیست‌محیطی گردشگری به‌ویژه از طریق ریخت‌وپاش زباله به اثبات رسیده است.

کارتال و همکاران (۲۰۱۵) در پژوهشی به بررسی پتانسیل گردشگری مذهبی مانیسا در ترکیه با دیدگاه بازاریابی پرداختند که یافته‌های آنان بیانگر آن است در مانیسای ترکیه گردشگری مذهبی اهمیت تاریخی- مذهبی بسیار مهمی دارد و پتانسیل گردشگری مذهبی با یک چشم‌انداز بازاریابی از جمله برای فروش سوغات، مواد غذایی و نوشیدنی‌های محلی در فروشگاه‌های کنار بناهای مذهبی، محصولات و خدمات گردشگری مذهبی در ترکیب با فعالیت‌هایی مانند

کمپینگ، کوهنوردی و گشت‌وگذار و امثالهم مورد ارزیابی قرار گرفته و بر اثرات مثبت گردشگری مذهبی در توسعه آن اذعان شده است.

مینتر و تران (۲۰۱۴) در پژوهشی به تحلیل SWOT گردشگری مذهبی در استان نونگ خی پرداخته‌اند که نتایج بیانگر آن است بررسی نقاط قوت و ضعف، فرصت‌ها و تهدیدات گردشگری مذهبی در استان نونگ‌خی تایلد نیز نشان می‌دهد گردشگری مذهبی می‌تواند از طریق یک برنامه اقامت در معبد به گردشگران فرهنگ بودایی تایلدی را به‌عنوان یک محصول گردشگری مذهبی معرفی کند و به مواردی چون؛ ایجاد تنوع فعالیت‌های مذهبی برای گردشگران، بهبود منابع انسانی در گردشگری، تدارک و تنظیم وسایل نقلیه عمومی برای رفتن به معابد و روابط گسترده عمومی و همکاری با ذینفعان برای بهبود ظرفیت‌های جذب گردشگر، کسب درآمد و افزایش اشتغال تأکید شده است که در توسعه آن تأثیر گذار بوده است.

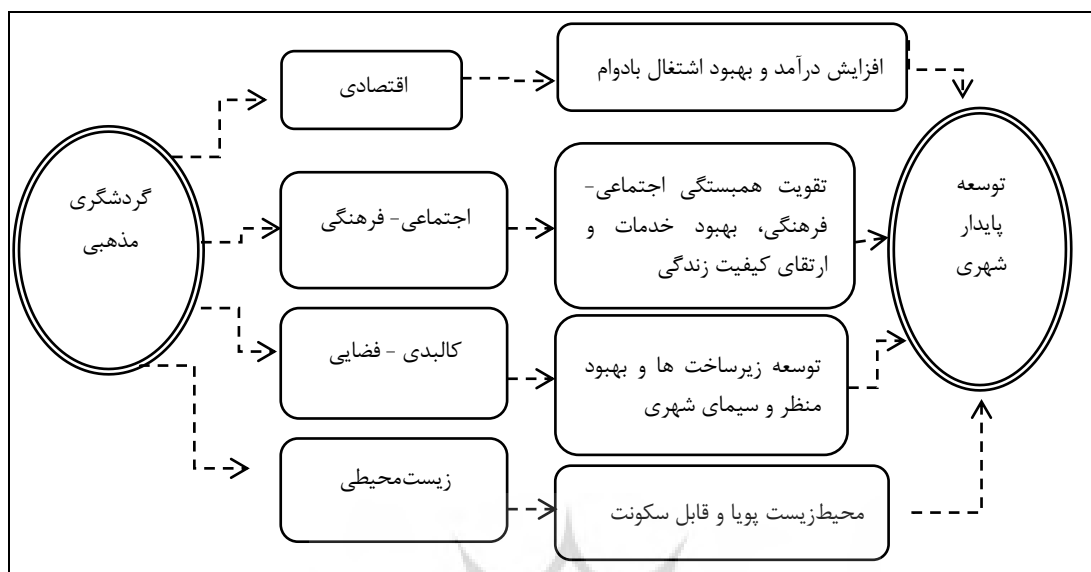
پورطاهری و همکاران (۲۰۱۲) در مطالعه‌ای به تأثیرات مذهبی و گردشگری زیارتی در مناطق روستایی ایران پرداخته است در این مطالعه تأثیرات اجتماعی، فیزیکی و اقتصادی بر تغییرات خانوارهای روستایی مورد بحث قرار گرفته است. نتایج نشان داد که زائران و گردشگران مذهبی مساطق روستایی را شدیداً در معرض تغییر قرار داده‌اند، اما اثرات زیارت و گردشگری مذهبی بر بُعد اجتماعی بیش‌تر از سایر ابعاد است.

ملندز (۲۰۱۰) در پژوهشی به بررسی تأثیر نفت بر بخش گردشگری مکزیک و محیط‌زیست آن از سال‌های ۱۹۸۷ تا ۲۰۰۶ پرداخته است که یافته‌های آن گویای آثار منفی گردشگری در امر توسعه‌ی به‌ویژه از بعد زیست‌محیطی اذعان داشته‌اند و باید گفت این آثار زیان‌بار عمدتاً در فقدان برنامه‌ریزی دقیق و مبتنی بر توسعه‌ی پایدار گردشگری نمود فضایی پیدا کرده است.

کیونگامی (۲۰۰۲)، در پژوهشی با عنوان بررسی اثرات گردشگری بر کیفیت زندگی مردم نشان دادند که اثرات گردشگری با حوزه‌های مختلف زندگی به طور قابل توجهی ارتباط دارد و گاهی ساکنان از اثرات منفی گردشگری احساس عدم امنیت را داشته‌اند، و بین اثرات اقتصادی گردشگری و رضایت از رفاه مادی و نیز تأثیر اجتماعی گردشگری و رضایت جامعه ارتباط مهمی وجود دارد.

نتایج بررسی‌های به عمل آمده در منابع داخل و خارج از کشور نشان می‌دهد، اگر چه پژوهش‌هایی نسبتاً گسترده‌ای در زمینه‌ی مزیت نسبی، گردشگری مذهبی و رشد شاخص‌های توسعه‌ی پایدار انجام شده است، که پژوهش‌گران بر نقش گردشگری بر توسعه‌ی پایدار شهری به صورت یکپارچه تأکید ناچیزی داشته‌اند، در حالی‌که در این پژوهش تمامی شاخص‌ها و زیرشاخص‌های آن با متخصصان فن در میان گذاشته شد و در جامعه‌ی آماری وسیع‌تری مورد بررسی قرار گرفته است، و اگر چه نتایج این پژوهش به‌طور خاص در ابعاد اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی با نتایجی که دیگران در بررسی نقش گردشگری مذهبی بر توسعه‌ی پایدار شهری یافته‌اند در کلیت آن هم راستا و شاید متناسب باشد، اما برخلاف آن، از بُعد زیست‌محیطی با اثرات منفی و نامطلوب همراه بوده است.

هدف پژوهش حاضر بررسی و سنجش نقش گردشگری مذهبی اربعین بر توسعه‌ی پایدار شهر مهران است. لذا نیازمند به یک چهارچوب تحلیل عملکردی است. بنابراین در یک ساختار ادراکی، دو حوزه برای گردشگری مذهبی قابل شناسایی است؛ از یک طرف اندازه و ابعاد گردشگری مذهبی و از طرف دیگر، گردشگری مذهبی به عنوان کارگزار توسعه‌ی پایدار شهری. در نهایت، چگونگی و میزان اثرگذاری گردشگری مذهبی و زیر معیارهای آن در مدل مفهومی زیر قابل مشاهده است. شکل شماره‌ی (۱) در زیر مدل مفهومی پژوهش را نشان می‌دهد.

شکل ۱. مدل مفهومی و چارچوب گردشگری مذهبی و توسعه‌ی پایدار شهری (ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۰).

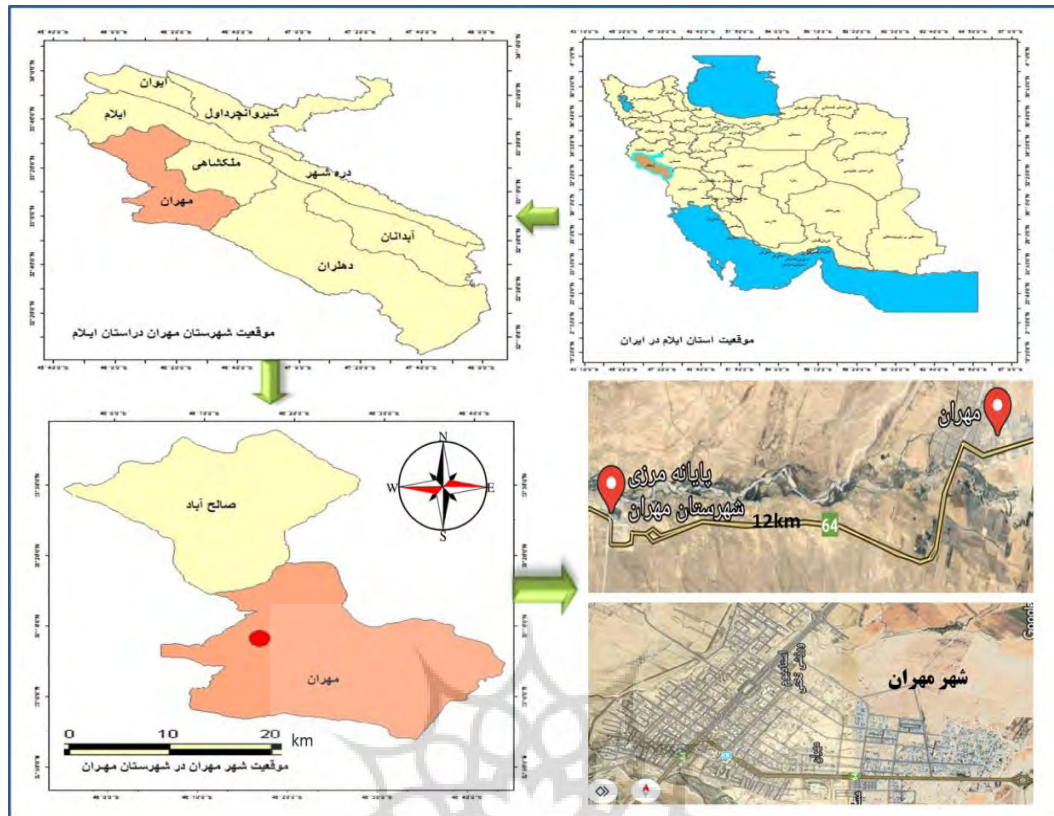
معرفی محدوده‌ی مورد مطالعه

استان ایلام با ۱۹۰۴۴ کیلومتر مربع با مساحتی در حدود ۱/۲ درصد، در غرب کشور واقع شده است. از شمال با استان کرمانشاه، از جنوب با خوزستان، از شرق با لرستان، و در غرب با ۴۲۵ کیلومتر مرز مشترک، با کشور عراق همسایه است (سالنامه آماری، استانداری ایلام، ۱۳۹۵).

شهر مرزی مهران بر اساس آمار سال ۱۳۹۵ تعداد ۱۷۴۳۵ نفر جمعیت داشته است، حدود ۱۲ کیلومتر تا نقطه‌ی صفر مرزی فاصله دارد و به عنوان حلقه‌ی اتصال مرکز استان ایلام با مرکز استان واسط و بغداد عراق در طول قرن‌ها مهم‌ترین گذرگاه ارتباطی مردمان دو سوی مرز بوده است (مهندسیین مشاور خودآوند، ۱۳۹۲).

شهر مهران در جنوب غرب استان ایلام واقع شده است که به دلیل موقعیت مناسب جغرافیایی و داشتن نزدیکترین فاصله با شهرهای زیارتی کشور عراق؛ از جمله کربلا، نجف، سامرا و کاظمین دارای موقعیت گذرگاهی ممتازی می‌باشد (شکل شماره ۲).

با پایان یافتن حکومت بعثی در کشور عراق که مانع برگزاری مناسبات مذهبی شیعیان جهان و به‌ویژه ایران بود، اولین بار در سال ۲۰۰۳ میلادی پیاده‌روی اربعین حسینی (ع) با حرکت حدود ۲ میلیون نفر در عراق شروع شد که اکنون این تعداد به حدود ۲۶ میلیون نفر رسیده است. پیاده‌روی اربعین از ایران نیز از ۱۳۹۰ با ۵۰/۰۰۰ نفر شروع شد و با رشدی فزاینده در ۱۳۹۶ به حدود ۲ میلیون نفر رسید و علیرغم وجود سه نقطه‌ی مرزی دیگر برای عبور زوار در کشور، بیش از ۷۰ درصد از جمعیت ۲ میلیونی سال ۱۳۹۶ و ۲/۵ میلیونی سال ۱۳۹۸، با توجه به موقعیت جغرافیایی مناسب مهران و دسترسی و امنیت بیشتر و ارائه‌ی خدمات مطلوب‌تر، مرز مهران را برای پیاده‌روی اربعین انتخاب کرده‌اند و در بقیه‌ی ایام سال هم این گذرگاه مرزی انتخاب اغلب گردشگران زیارتی عراقی و ایرانی بوده است (اداره‌ی کل میراث - فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان ایلام، ۱۳۹۷ و <https://fa.alalamtv.net/news>).

شکل ۲. موقعیت جغرافیای شهر مهران در تقسیمات سیاسی (مأخذ: فرجی دارباخانی و مرادی (۱۴۰۰).

شهر مهران که به دلیل انزوای جغرافیایی و موقعیت حاشیه‌ای و مرزی و اثرات جنگ تحمیلی، با محرومیت و توسعه‌نیافتگی تاریخی مواجه بوده است، در کم‌تر از دو دهه اخیر و بدنبال تغییرات سیاسی-حاکمیتی کشور عراق و از سرگیری روابط متقابل دوستانه دو کشور و قابلیت‌های جدید پیش روی آن (از جمله گردشگری مذهبی)، از پتانسیل بالایی جهت دستیابی به توسعه پایدار شهری برخوردار شده و در صورت برنامه‌ریزی دقیق ملی و منطقه‌ای-محلی، مدیریت صحیح و سرمایه‌گذاری مناسب و منظم برای تأمین نیازها؛ از جمله در زیرساخت‌های گردشگری و خدماتی مربوطه، حجم عظیمی از جمعیت زائرین عتبات عالیات را پذیرا خواهد بود که می‌تواند محرک اصلی توسعه پایدار شهری آن باشد.

روش پژوهش

هدف کلی این پژوهش سنجش و ارزیابی نقش گردشگری مذهبی در توسعه پایدار شهر گذرگاهی-مرزی مهران با تأکید بر اربعین است. از لحاظ هدف، کاربردی، و روش انجام آن توصیفی-تحلیلی است. داده‌های مورد نیاز پژوهش از طریق مطالعات میدانی، اسنادی و پرسشنامه گردآوری شده است. برای تدوین مبانی نظری، ادبیات موضوع و تعیین شاخص‌ها و نماگرهای توسعه پایدار شهری از روش اسنادی، و برای سنجش میزان درک ساکنان و خبرگان ادارات از نقش گردشگری مذهبی در توسعه پایدار شهری از نظر شاخص‌های مورد بررسی، از روش میدانی-پرسشنامه‌ای استفاده شده است.

جامعه‌ی آماری مورد مطالعه را شهروندان شهر مهران (کارشناسان و خبرگان متخصص ادارات مرتبط از جمله؛ گمرک و پایانه مرزی، شهرداری، فرمانداری، میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و اعضای شورای شهر مهران) و نیز دیگر ساکنان شهر تشکیل داده است و در مرحله‌ی بعد با استفاده از روش نمونه‌گیری کوکران حجم نمونه برابر با $(376 = n)$ نفر از جمعیت ۱۷۴۳۵ نفری سال ۱۳۹۵ با درصد خطای ۰/۰۵ درصد تعیین و برآورد شد، و به منظور پاسخ‌گویی به سؤالات پژوهش، یک پرسشنامه متشکل از ۴۶ سؤال در ابعاد اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، زیست‌محیطی و فضای- کالبدی توسعه‌ی پایدار شهر در قالب طیف لیکرت تنظیم شد.

به منظور افزایش اطمینان از درک صحیح پرسش‌شوندگان از نقش گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار شهر مورد مطالعه، ۴ متغیر سن، جنس، وابستگی شغلی و میزان تحصیلات لحاظ گردید. روایی متغیرهای پژوهش، توسط متخصصان و پژوهشگران حوزه‌ی مطالعاتی برنامه‌ریزی شهری و گردشگری بررسی و تأیید شد و پایایی پرسشنامه نیز با روش آلفای کرونباخ محاسبه شده است. برای سنجش، تحلیل و رتبه‌بندی میزان تأثیر گردشگری مذهبی در ابعاد و شاخص‌های توسعه‌ی پایدار شهر مورد بررسی، از آزمون فریدمن و آزمون‌های آماری T مستقل استفاده شده است (جدول ۱).

جدول ۱. میزان آلفای محاسبه شده برای شاخص‌ها

ابعاد	مقدار آلفا	ابعاد	مقدار آلفا
اقتصادی	۰/۷۹۶	فضایی- کالبدی	۰/۸۵۸
اجتماعی- فرهنگی	۰/۸۲۵	زیست‌محیطی	۰/۶۷۵
میانگین کل	۰/۸۱۰	میانگین کل	۰/۷۶۶

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

ویژگی‌های پاسخگویان

یافته‌های توصیفی مربوط به متغیرهای جمعیت‌شناختی پژوهش نشان داده است که ۶۶/۳۳ درصد پرسش‌شوندگان را مرد و ۳۳/۷۷ درصد آن‌ها را زنان تشکیل داده‌اند.

جدول ۲. یافته‌های توصیفی مربوط به متغیرهای جمعیت‌شناختی پژوهش

متغیرهای توصیفی	نوع	تعداد	درصد
جنس	مرد	۲۴۹	۶۶/۳۳
	زن	۱۲۷	۳۳/۷۷
تحصیلات	دیپلم	۱۳۱	۴۰/۹۳
	لیسانس	۱۲۵	۳۹/۰۶
	فوق لیسانس	۴۳	۱۳/۴۳
	بالتر	۲۱	۶/۵۶
شغل	کارگر	۱۲۶	۳۳/۵
	کارمند	۵۷	۱۵/۱
	آزاد	۱۵۶	۴۱/۴
	سایر	۳۷	۱۰

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

در میان گروه‌های سنی، بالای ۶۱ سال با ۷ درصد و بین ۲۱ تا ۴۰ سال ۵۶/۵ درصد به ترتیب کم‌ترین و بیش‌ترین حجم جامعه‌ی آماری را در بر می‌گیرند. در میان پاسخ‌دهندگان ۴۰/۹۳ درصد دارای مدرک دیپلم و پایین‌تر، ۳۹/۰۶ درصد کارشناسی، ۱۳/۴۳ درصد کارشناسی ارشد و ۶/۵۶ درصد دارای مدارک بالاتری بوده‌اند که بیانگر اطمینان بسیار بالا از میزان درک پاسخگویان نسبت به موضوع پژوهش است. هم‌چنین ۳۵/۴ درصد پاسخگویان مجرد و ۶۴/۶ درصد آن‌ها متأهل بوده‌اند (جدول ۲).

تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای بررسی نقش گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار شهری مهران از چهار شاخص اجتماعی- فرهنگی، کالبدی- فضایی، زیست‌محیطی و اقتصادی استفاده شد. بر این اساس، سؤالات پرسشنامه در قالب چهار شاخص فوق و گویه‌های مربوط به هر شاخص پی‌ریزی شدند.

در سطح تحلیل، با توجه به میانگین نمونه و p -value به دست آمده از آزمون کای تی تک نمونه‌ای در سطح معناداری ۰/۰۵، یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که از دیدگاه پاسخگویان، در بُعد اقتصادی بیش‌ترین تأثیر گردشگری مذهبی بر افزایش سطح فضاهای پذیرایی با میانگین ۴/۱۸، افزایش قیمت و ارزش زمین و مسکن با میانگین ۴/۰۲، افزایش سرمایه‌گذاری در شهر مهران با میانگین ۳/۸۶ و ایجاد اشتغال در بخش خدمات با میانگین ۳/۶۶ بوده است و کم‌ترین تأثیر را بر نماگرهای افزایش میزان رضایت شهروندان از ایجاد اشتغال در بخش‌های کشاورزی با میانگین ۲/۱۷، صنعت با میانگین ۲/۳۴ و نیز افزایش میزان ساخت و سازها با میانگین ۲/۶۶ داشته است (جدول ۳).

جدول ۳. یافته‌های توصیفی تأثیر گردشگری مذهبی در پایداری اقتصادی شهر مهران^۱

رتبه	انحراف معیار	میانگین	شاخص
۸	۰/۶۸۸	۳/۱۸	افزایش درآمد پایدار جامعه
۸	۰/۶۸۸	۳/۱۸	ایجاد اشتغال پایدار شهروندان
۳	۱/۰۶۵	۳/۸۶	افزایش سرمایه‌گذاری در مهران
۲	۰/۹۹۲	۴/۰۲	افزایش قیمت و ارزش زمین و مسکن
۸	۰/۶۸۳	۳/۱۸	افزایش سطح فضاهای خدماتی- تجاری
۱	۰/۶۸۶	۴/۱۸	افزایش سطح فضاهای پذیرایی
۴	۰/۸۹۲	۳/۶۶	افزایش میزان رضایت شهروندان از ایجاد اشتغال در بخش خدمات
۷	۰/۶۹۲	۳/۲۰	افزایش میزان پس انداز شهروندان
۱۰	۰/۴۷۴	۲/۶۶	افزایش میزان ساخت و سازها
۱۱	۰/۷۳۸	۲/۳۴	افزایش میزان رضایت شهروندان از ایجاد اشتغال در بخش صنعت
۱۲	۱/۰۸۵	۲/۱۷	افزایش میزان رضایت شهروندان از ایجاد اشتغال در بخش کشاورزی

^۱ - به منظور ارزیابی اثرات گردشگری مذهبی بر شاخص‌های توسعه‌ی پایدار از آمار توصیفی (میانگین، انحراف معیار) و استنباطی (آزمون فریدمن و آزمون T تک نمونه‌ای) استفاده شده است. ذکر این نکته ضروری است که این جداول نتایج نهایی بررسی‌ها تحلیل‌های آماری نویسندگان مقاله است و از آن‌جا که تشریح و توضیح همه‌ی موارد بیان شده (بدلیل طولانی بودن جداول) از حوصله‌ی این مقاله خارج است، فقط به ذکر نتایج نهایی بسنده شده است. برای مطالعه‌ی کامل سایر بخش‌ها و جداول حاصل از این پژوهش مراجعه شود به: دانشگاه پیام نور مرکز ایلام- «طرح پژوهشی: بررسی و تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار شهرهای گذرگاهی- مرزی با تأکید بر اربعین (مطالعه موردی: شهر مهران)» مجری: فرجی دارابخانی محمد با همکاری مرادی هوشنگ؛ طرف قرارداد دانشگاه پیام نور استان ایلام، خاتمه ۱۴۰۰.

۶	۰/۷۶۲	۳/۳۲	افزایش قیمت کالاها و خدمات
۵	۰/۹۶۹	۳/۴۸	افزایش میزان تورم (گران فروشی)
۹	۰/۶۹۷	۳/۱۴	تقویت بنیه مالی و درآمدزایی شهرداری شهر
۶/۷۱	۰/۷۹۳	۳/۲۵	میانگین کل

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

در این رابطه، نتایج آزمون T تک نمونه‌ای نشان می‌دهد که نقش گردشگری مذهبی بر اقتصاد پایدار شهر مهران معنادار است؛ به طوری که هم میانگین مشاهده شده بالاتر از حد متوسط بوده و سطح معناداری نیز کمتر از ۰/۰۰۱ است (جدول ۴).

جدول ۴. نتایج تحلیلی تأثیر گردشگری مذهبی در پایداری اقتصادی شهر مهران براساس آزمون T تک نمونه‌ای

بعد	آمار T	میانگین	سطح معناداری	حد متوسط
اقتصادی	۸۲/۶۲	۴۵/۵۷	۰/۰۰۱	۴۲

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

یکی دیگر از ابعاد توسعه پایدار شهری، بُعد اجتماعی- فرهنگی آن است. در این پژوهش با انتخاب ۱۶ نماگر، نقش گردشگری مذهبی در توسعه پایدار اجتماعی- فرهنگی شهر مهران سنجش و تبیین شده است. طبق نتایج، گردشگری مذهبی در شهر مهران بیش‌ترین تأثیر را بر روی نماگرهای افزایش میزان بهبود و توسعه- ی شبکه‌های ارتباطی، بهبود و توسعه خدمات بهداشتی درمانی و تقویت تعاملات فرهنگی بترتیب با میانگین‌های ۴/۴۸، ۴/۰۴ و ۴/۰۲ داشته و کم‌ترین تأثیر را بر نماگرهای سلب آسایش و امنیت شهروندان، تضعیف روابط اجتماعی و جدایی- گزینی مردم و نیز افزایش میزان ناهنجاری‌های اجتماعی به ترتیب با میانگین‌های ۱/۹۸، ۲/۳۱ و ۲/۳۲ داشته است (جدول ۵). در این رابطه، نتایج آزمون T تک نمونه‌ای نشان می‌دهد که تأثیر توسعه گردشگری مذهبی بر بُعد اجتماعی- فرهنگی پایداری شهر مهران باتوجه به سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ معنادار است؛ بطوریکه میانگین مشاهده شده بالاتر از حد متوسط است (جدول ۶).

جدول ۵. یافته‌های توصیفی تأثیر گردشگری مذهبی در توسعه پایدار اجتماعی- فرهنگی شهر مهران

شاخص	میانگین	انحراف معیار	رتبه
توسعه شهرنشینی مهران	۳/۷۰	۰/۹۴۰	۵
تقویت تعاملات فرهنگی	۴/۰۲	۰/۵۷۹	۳
افزایش میزان ناهنجاری‌های اجتماعی	۲/۳۲	۰/۴۶۹	۱۳
گسترش امنیت اجتماعی و اقتصادی مردم محلی	۳/۶۹	۰/۷۵۲	۶
بهبود کیفیت خدمات اجتماعی شهر	۳/۵۲	۰/۰۰۵	۷
بهبود و توسعه خدمات بهداشتی- درمانی شهروندان	۴/۰۴	۰/۹۹۸	۲
افزایش میزان بهبود و توسعه شبکه‌های ارتباطی	۴/۴۸	۰/۰۰۵	۱
افزایش خدمات زیربنایی شهر	۴/۰۰	۰/۵۶۸	۴
افزایش امکانات فرهنگی (کتابخانه- مساجد)	۳/۵۱	۰/۹۶۳	۸

۱۵	۰/۹۸۹	۱/۹۸	سلب آسایش و امنیت شهروندان
۸	۰/۷۷۶	۳/۵۱	ارتقاء کیفیت زندگی شهروندان
۱۲	۰/۷۵۵	۲/۴۸	افزایش امکانات و زیرساخت‌های اوقات فراغت شهر
۹	۱/۱۱۰	۳/۳۷	باعث تقویت روابط اجتماعی شهر
۱۴	۰/۷۵۲	۲/۳۱	تضعیف روابط اجتماعی و جدایی گزینی مردم شهر
۱۰	۰/۷۵۷	۲/۶۷	اخلال در امور روزمره مردم محلی شهر
۱۱	۰/۷۵۹	۲/۵۰	تضعیف سلامت و بهداشت مردم شهر مهران
۸	۰/۶۹۸	۳/۵۹	میانگین کل

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

جدول ۶: نتایج تحلیلی تأثیر گردشگری مذهبی در پایداری اجتماعی فرهنگی شهر مهران براساس آزمون T تک نمونه‌ای

بُعد	آمار T	میانگین	سطح معناداری	حد متوسط
اجتماعی - فرهنگی	۸۹/۹۱	۵۲/۱	۰/۰۰۱	۴۸

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

یکی دیگر از ابعاد مهم توسعه‌ی پایدار شهری، بعد کالبدی- فضایی آن است. مسلماً گردشگری مذهبی زمانی از نظر توسعه‌ی پایدار شهری توجیه‌پذیر است که بتواند سبب ایجاد تغییرات مثبت در فضای کالبد شهر نیز بشود. برای سنجش تأثیر گردشگری مذهبی بر پایداری کالبدی- فضایی مهران از ۱۱ گویه استفاده شد. در سطح تحلیل، با توجه به میانگین نمونه و p-value به دست آمده از آزمون T در سطح معناداری ۰/۰۰۱، یافته‌های توصیفی پژوهش تأثیر مثبت و معنی‌دار گردشگری مذهبی بر توسعه‌ی کالبدی- فضایی شهر را اثبات می‌کند. به طوری که در افزایش تعداد و سرانه‌ی پارکینگ‌ها با میانگین ۴/۳۶، افزایش اعتبارات عمرانی دولت در توسعه‌ی زیرساختی- کالبدی شهر با میانگین ۴/۲۰ و توسعه‌ی عمودی (آپارتمانی) و توسعه‌ی تأسیسات زیرساختی شهر با میانگین ۴/۱۸ بیش‌ترین تأثیر، و بر گویه‌های تغییر سبک معماری شهر با میانگین ۲/۶۷، توسعه‌ی پارک‌ها و فضاهای سبز شهر با میانگین ۲/۹۸ و زیباسازی و سیمای شهر با میانگین ۳/۰۱ کم‌ترین تأثیر را داشته است (جدول ۷).

در مجموع، براساس نتایج آزمون T و با توجه به مشاهده‌ی میانگین ۳۹/۱۶ از حد متوسط ۳۳، و سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱، مشخص شد که توسعه‌ی گردشگری مذهبی بر پایداری کالبدی- فضایی شهر مهران تأثیرات مثبت داشته و رابطه‌ی آن معنادار است (جدول ۸).

جدول ۷: یافته‌های توصیفی تأثیر گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار کالبدی - فضایی شهر مهران

شاخص	میانگین	انحراف معیار	رتبه
افزایش و توسعه‌ی تأسیسات زیرساختی	۴/۱۸	۰/۳۸۱	۳
بهبود حمل و نقل شهری	۳/۸۴	۰/۳۶۹	۴
توسعه‌ی پارک‌ها و فضاهای سبز شهر	۲/۹۸	۰/۸۱۶	۹
تغییر سبک معماری شهر	۲/۶۷	۰/۷۵۷	۱۰
رشد و توسعه‌ی کالبدی- فضایی شهر	۳/۰۲	۱/۱۴۱	۷
تغییر کاربری اراضی	۳/۳۵	۰/۷۶۲	۶

۱	۰/۷۴۲	۴/۳۶	افزایش پارکینگ و سرانه‌ی آن در شهر
۸	۱/۴۲۱	۳/۰۱	زیباسازی و سیمای شهر
۵	۰/۹۵۲	۳/۳۷	افزایش تراکم شهر
۲	۱/۰۵۸	۴/۲۰	اعتبارات عمرانی دولت در توسعه‌ی زیرساختی - کالبدی شهر
۳	۰/۶۸۶	۴/۱۸	توسعه‌ی عمودی (آپارتمانی) شهر
۵/۲۷	۰/۸۲۵	۳/۵۶	میانگین کل

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

جدول ۸. نتایج تحلیلی تأثیر گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار کالبدی فضایی شهر مهران با آزمون T تک نمونه‌ای

بعد	آمار T	میانگین	سطح معناداری	حد متوسط
کالبدی - فضایی	۱۰۰/۸۰	۳۹/۱۶	۰/۰۰۱	۳۳

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

در زمینه‌ی توسعه‌ی گردشگری یکی از نقدهای بزرگی که مطرح شده، توسعه‌ی مهار نشده است که همواره تبعات مخربی را با خود به همراه خواهد داشت. شهر مهران با موقعیت جغرافیایی و دسترسی نسبتاً مناسب، باعث جذابیت بیش‌تر برای حضور و تردد گردشگران مذهبی اربعین شده است، اما فقدان زیرساخت‌های کافی و متناسب، مخاطراتی را به لحاظ محیط‌زیست برای این شهر به همراه داشته است.

طبق نتایج حاصل از پرسشنامه، در زمینه‌ی میزان تأثیر گردشگری مذهبی بر متغیرهای زیست‌محیطی شهر مهران باید گفت؛ بیش‌ترین تأثیر را بر افزایش تولید زباله و آلودگی بصری با میانگین ۴/۶۸ و افزایش ترافیک شهری و بین‌شهری با میانگین ۳/۵۱، و کم‌ترین تأثیر را بر بهبود جایگاه‌های دفع زباله و آلودگی هوا به ترتیب با میانگین‌های ۱/۹۹ و ۳/۰۱ داشته است (جدول ۹).

در مجموع، نتایج آزمون T تک نمونه‌ای در خصوص تأثیر گردشگری مذهبی بر پایداری زیست‌محیطی شهر مورد مطالعه با توجه به سطح معناداری کم‌تر از ۰/۰۰۱ و مقادیر میانگین‌ها، معنادار است، اما چون گویه‌های مورد بررسی این شاخص توابع منفی از آن هستند و میانگین‌های حاصل از سنجش نظر کارشنان و ساکنان شهر بالاتر از حد میانگین بوده، به همین دلیل این تأثیرات بر توسعه‌ی پایدار زیست‌محیطی مهران منفی، مخرب و نامطلوب بوده است. لذا ضرورت دارد مدیران شهری، برنامه‌ریزان گردشگری و نیز ستادهای اربعین ملی، منطقه‌ای- استانی و محلی به مقوله پایداری محیط‌زیست شهر نیز توجه جدی داشته باشند تا اثرات نامطلوب، مخرب و ضد توسعه‌ای گردشگری مذهبی در این بُعد رفع و یا حداقل تعدیل گردد تا بتدریج و در بلندمدت بُعد زیست‌محیطی توسعه‌ی پایدار این شهر نیز تأمین شود (جدول ۱۰).

جدول ۹. یافته‌های توصیفی تأثیر گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار زیست محیطی شهر مهران

شاخص	میانگین	انحراف معیار	رتبه
افزایش ترافیک شهری و بین شهری	۳/۵۱	۰/۹۶۳	۲
بهبود جایگاه‌های دفع زباله	۱/۹۹	۰/۵۸۲	۵
آلودگی هوای شهر	۳/۰۱	۰/۵۸۲	۴
تخریب محیط زیست	۳/۳۵	۱/۲۴۶	۳
تولید زباله و افزایش آلودگی بصری در سطح شهر	۴/۶۸	۰/۴۶۸	۱
میانگین کل	۳/۳۰	۰/۷۶۸	۳

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

جدول ۱۰. نتایج تحلیلی نقش گردشگری مذهبی بر توسعه‌ی پایدار زیست محیطی شهر مهران با آزمون T تک نمونه‌ای

تعدد	آمار T	میانگین	سطح معناداری	حد متوسط
زیست محیطی	۹۶/۶۸	۱۶/۵۴	۰/۰۰۱	۱۵

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

در نهایت، برای مقایسه‌ی حوزه‌ها و ابعاد بررسی شده با همدیگر از آزمون تی استیودنت استفاده شد. بر اساس نتایج پژوهش، گردشگری مذهبی به ترتیب بر توسعه‌ی پایدار کالبدی- فضایی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی تأثیر مثبت، و بر بُعد زیست محیطی آن - با عنایت به توابع منفی گویه‌های این شاخص- که اکثراً بالاتر از حد میانگین نیز سنجش شده است، تأثیر منفی و نامطلوب داشته است. به طوری که با احتساب دامنه‌ی طیفی که بین ۱ تا ۵ بر اساس طیف لیکرت در نوسان است، این میزان برای تمامی گویه‌ها بیش‌تر از عدد ۲ ارزیابی شده است و این تفاوت در سطح آلفای ۰/۰۰۱ معنادار است (جدول ۱۱).

جدول ۱۱. سنجش شاخص‌های توسعه‌ی پایدار شهری مهران در ارتباط با گردشگری مذهبی با استفاده از آماره T

مؤلفه‌ها	میانگین	آماره T	درجه آزادی	معناداری	تفاوت میانگین	
					فاصله اطمینان ۹۵ درصد	حد پایین / حد بالا
اقتصادی	۳/۲۵	۸۲/۶۲۴	۳۷۶	۰/۰۰۰	۳/۲۵۴	۳/۱۶ / ۳/۳۳
اجتماعی - فرهنگی	۳/۲۵	۸۹/۹۱۸	۳۷۶	۰/۰۰۰	۳/۲۷۹	۳/۲۰ / ۳/۳۲
کالبدی - فضایی	۳/۵۶	۱۰۰/۸۰۹	۳۷۶	۰/۰۰۰	۳/۵۵۹	۳/۵۵ / ۳/۶۴
زیست محیطی	۳/۳۰	۹۶/۶۸۷	۳۷۶	۰/۰۰۰	۳/۳۰۸	۳/۲۳ / ۳/۳۸
میانگین کل	۳/۳۳	۹۲/۵۰۹	۳۷۶	۰/۰۰۰	۳/۳۵	۳/۲۸ / ۳/۴۱

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

در ادامه‌ی پژوهش، با استفاده از آزمون فریدمن به بررسی رابطه‌ی بین گردشگری مذهبی و توسعه‌ی پایدار شهر مهران پرداخته شده است. آزمون فریدمن نیز با توجه به سطح آلفای ۰/۰۰۱، تفاوت معناداری را در میانگین رتبه‌ی هر یک

از ابعاد و شاخص‌های توسعه‌ی شهری از نظر پاسخگویان نشان می‌دهد. در این بین بیش‌ترین تا کم‌ترین میانگین رتبه‌ای به ترتیب مربوط به بُعد کالبدی- فضایی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی می‌باشد. بُعد زیست‌محیطی نیز اگرچه به لحاظ رتبه‌ای در مرتبه‌ی دوم قرار دارد، اما با عنایت به منفی بودن توابع شاخص یاد شده و بالا بودن میانگین و رتبه آن، به همان میزان از گردشگری مذهبی تأثیر منفی پذیرفته است و در وضعیت ناپایدار و نامطلوب قرار دارد (جدول ۱۲).

جدول ۱۲. تفاوت میانگین رتبه‌ای گردشگری مذهبی و تأثیر آن بر توسعه‌ی پایدار شهری مهران - آزمون فریدمن

مؤلفه	تعداد	میانگین عددی	میانگین رتبه‌ای
اقتصادی	۳۷۶	۳/۲	۳
اجتماعی - فرهنگی	۳۷۶	۳/۲	۶
کالبدی - فضایی	۳۷۶	۳/۵	۸/۵
زیست محیطی	۳۷۶	۳/۳	۷/۵
کل	۳۷۶	۳/۳	۶/۲۵
کای دو		۱۷۵۶/۷۵	
درجه‌ی آزادی		۱۰/۵	
سطح معناداری		۰/۰۰۰	

(مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰).

نتایج نشان می‌دهد گردشگری مذهبی در مجموع و به ترتیب در ابعاد کالبدی- فضایی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی بر توسعه‌ی پایدار شهری مهران تأثیر مثبت، و در بُعد زیست‌محیطی با میانگین نسبتاً بالاتر از حد متوسط، تأثیر منفی داشته است. این اثرات دارای اطمینان ۹۹ درصد با سطح معناداری ۰/۰۰۰ است. باید گفت ورود گردشگران مذهبی مخصوصاً در ارتباط با کنگره‌ی عظیم اربعین، تأثیرات عمدتاً مثبت و بعضاً منفی مختلفی را در ابعاد گوناگون بر شهر مهران بر جای گذاشته است؛ به طوری که سبب افزایش درآمد ساکنان، افزایش ارزش املاک، افزایش اشتغال به‌ویژه در بخش خدمات، جذب و افزایش اعتبارات عمرانی- توسعه‌ای و فرهنگی- اجتماعی و نیز توسعه‌ی پایدار کالبدی- فضایی و زیرساختی و نیز بهبود و افزایش سطح و کیفیت خدمات اجتماعی و افزایش میزان تعاملات فرهنگی شده است، و همزمان، آسیب‌ها و ناپایداری‌های زیست‌محیطی را نیز در آن به بار آورده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

امروزه گردشگری به عنوان یکی از بزرگترین، جذاب‌ترین و پرمفعت‌ترین صنایع در اقتصاد جهان تبدیل شده و بستری برای ایجاد تغییرات مثبت در فضاهای جغرافیایی، منجمله فضاهای شهری را فراهم آورده است، از این رو بسیاری از کشورها در رقابتی فشرده، در پی افزایش بیش از پیش منافع و عواید خود از این فعالیت بین‌المللی‌اند. گردشگری مذهبی یکی از گونه‌های گردشگری است که توانسته است منجر به افزایش اشتغال و درآمد و رونق اقتصادی در فضاهای مختلف جغرافیایی خصوصاً نواحی شهری شود. از این‌رو با توسعه‌ی فعالیت‌های گردشگری و شناساندن جاذبه‌های جهانگردی به- خصوص در شهرهای مرزی - گذرگاهی کشور، می‌توان به بهبود و ارتقای سطح این فضاها و کسب درآمدهای سرشار غیر نفتی کمک شایانی کرد و برای بهسازی و بازسازی کالبدی- فضایی، اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و تقویت بسترهای فرهنگی آنها گام‌های مؤثری برداشت.

بنابراین رویکرد توسعه گردشگری و بهره‌مندی از آن، امروزه برای همه کشورهای جهان یک فرصت و ضرورت انکارناپذیر است؛ مخصوصاً در کشوری چون ایران که اقتصاد به‌شدت وابسته‌ای به صادرات و خام فروشی نفتی دارد؛ که متأثر از سیاست‌های خصمانه بین‌المللی نیز هست، توجه به گردشگری بطور اعم، و با عنایت به خواستگاه دینی، فرهنگی و موقعیت و پیوندهای جغرافیایی خاص آن با جاذب‌ترین مراکز مذهبی و تاریخی، توجه به گردشگری مذهبی به‌طور آخص، ظرفیت بسیار بالایی را برای رشد و توسعه؛ به‌ویژه توسعه‌ی پایدار شهری آن ایجاد کرده است. با وجود این یکی از نقدهای بزرگی که در زمینه توسعه گردشگری مطرح شده، این موضوع است که گردشگری تأثیرات مخربی بر محیط‌زیست نیز بر جای می‌گذارد و اگر توسعه در چارچوب برنامه‌ریزی با رویکرد پایداری زیست‌محیطی قرار نگیرد و مهار نشده باشد، همواره تبعات مخرب و معکوسی را با خود به همراه خواهد داشت.

به منظور سنجش و ارزیابی نقش گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار شهری مهران مطالعات نظری و تجربی - ادبیاتی زیادی در سطوح جهانی، ملی و منطقه‌ای انجام شد که حاصل آن، این دریافت بود که امروزه گردشگری به عنوان یک صنعت و اقتصاد پربازده، در متن برنامه‌های توسعه‌ای؛ فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و سیاسی همه کشورهای جهان توأم با تأکید مجامع علمی بر رعایت الزامات پایداری محیط‌زیست قرار دارد (کو و استوارت: ۲۰۰۲، لانکفورت و همکاران: ۱۹۹۴، سازمان جهانی گردشگری: ۲۰۰۷ و ۲۰۰۹، پوراحمد و همکاران: ۱۳۹۲، بوهایس و کاستا: ۲۰۰۶، زاهدی: ۱۳۸۶، رضوانی و مرادی: ۱۳۹۱، بمانیان و محمودی‌نژاد: ۱۳۸۸، محلاتی: ۱۳۸۰، آقاجانی و فراهانی‌فرد: ۱۳۹۴، حاتمی‌نژاد و شریفی: ۱۳۹۴، غفاری: ۱۳۸۶).

شهر مهران به‌عنوان مناسب‌ترین گذرگاه مرزی بزرگترین رویداد مذهبی جهان؛ یعنی پیاده‌روی چند میلیونی اربعین، با پذیرش تردد ۷۰ درصدی جمعیت زائران عتبات عالیات از خود، پتانسیل بسیار بالایی برای دستیابی به توسعه پایدار شهری متأثر از گردشگری مذهبی دارد، بنابراین از منظر چهار شاخص اجتماعی - فرهنگی، کالبدی - فضایی، زیست - محیطی و اقتصادی بررسی، تحلیل، سنجش و ارزیابی شد و نتایج قابل توجهی حاصل شد؛ به‌طوری که اولاً گردشگری مذهبی در تمام شاخص‌های مورد بررسی در شهر مهران با شدت و ضعف‌هایی تأثیرگذار بوده است، ثانیاً در کنار آثار مطلوب و مبتنی بر توسعه‌ی پایدار شهری آن، آثار نامطلوب و ضدتوسعه‌ای گردشگری مذهبی در بُعد زیست‌محیطی نیز تهدیدات و چالش‌هایی را برای توسعه‌ی پایدار آن به همراه داشته است (راسخی و همکاران: ۱۳۹۵، هاشمی و همکاران: ۱۳۸۲، مومنی و صرافی: ۱۳۸۷، فنی و همکاران: ۱۳۹۳، هاشم‌پور و همکاران: ۱۳۹۱، ضرابی و اسلامی پریخانی: ۱۳۹۰). چنانکه با سطح معناداری ۰/۰۰ و اطمینان ۹۹ درصد؛ به‌ترتیب و به‌طور میانگین در شاخص‌های کالبدی - فضایی (۳/۵۶)، اجتماعی - فرهنگی (۳/۲۷) و اقتصادی (۳/۲۵) بیش‌ترین تأثیر مثبت و مطلوب داشته است (فیروزجائیان و همکاران: ۱۳۹۳، لانکفورت و همکاران: ۱۹۹۴، آقاجانی و فراهانی‌فرد: ۱۳۹۴، کارتال تپسی و آتلی: ۲۰۱۵، منینتر، تران: ۲۰۱۴، حاتمی‌نژاد و همکاران: ۱۳۹۴، صیدایی و همکاران: ۱۳۹۱، احمدی شاپورآبادی و سبزابادی: ۱۳۹۰، الوانی و پیروز بخت: ۱۳۸۵، تانگ و جانگ: ۲۰۰۹، هولزنر: ۲۰۱۱، لی و جانگ: ۲۰۰۸ و کیم: ۲۰۰۲)، اما در بُعد زیست‌محیطی (۳/۳۰) با عنایت به اینکه گویه‌های مورد بررسی، توابع منفی از شاخص یاد شده‌اند، با تأثیر منفی و نامطلوب همراه بوده است (پیکرینگ و همکاران: ۲۰۰۳، ملندز: ۲۰۱۰، هسیه و کانگ: ۲۰۱۳، قدمی و همکاران: ۱۳۸۸، قرخلو و همکاران: ۱۳۸۸، یزدیان و همکاران: ۱۳۹۱، باباخانزاده و لطفی: ۱۳۹۱، خانی و همکاران: ۱۳۸۸، اسکات و همکاران: ۲۰۱۰، توار و لکورد: ۲۰۰۸، مارتین سجاز و سانچز: ۲۰۱۰، گادی و وایلز: ۲۰۱۳) و اگر چه نتایج این پژوهش به‌طور خاص در ابعاد اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی با نتایجی که خلیوند و همکاران در سال ۱۳۹۵ در بررسی نقش گردشگری مذهبی بر توسعه‌ی پایدار شهری مهران یافته‌اند در کلیت آن هم راستا و متناسب می‌باشد، اما برخلاف آن، از بُعد زیست‌محیطی با اثرات منفی و نامطلوب همراه است.

بنابراین پیشنهاد می‌شود، برنامه‌ریزان و ستادهای مرکزی، استانی و محلی اربعین و مدیران شهری مهران با برنامه‌ریزی صحیح، مدیریت کارآمد و خردمندانه و تزریق اعتبارات عمرانی و فرهنگی کافی، تقویت زیرساخت‌های ارتباطی، گردشگری و شهری لازم، جلب مشارکت‌های مردمی و توجه جدی به بُعد بسیار بااهمیت و پایه‌ای پایداری زیست‌محیطی در چارچوب برنامه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت، اثرات مثبت گردشگری مذهبی در توسعه‌ی شهری را تقویت، و اثرات منفی و ناپایداری‌های زیست‌محیطی ناشی از آن را تعدیل، کاهش و نهایتاً خنثی نمایند تا در یک سیکل مثبت و متقابل، هم گردشگری مذهبی باعث توسعه‌ی پایدار بیشتر مهران بشود و هم توسعه‌ی پایدار مهران موجبات جذب حداکثری گردشگران مذهبی را فراهم بیاورد و مکمل و محرک رشد و توسعه‌ی پایدار همدیگر بشوند.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان "بررسی و تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعه‌ی پایدار شهرهای گذرگاهی - مرزی با تأکید بر اربعین (مطالعه موردی: شهر مهران)" ۱۴۰۰، طرف قرارداد دانشگاه پیام نور استان ایلام است. از ریاست محترم و شورای پژوهشی دانشگاه پیام نور استان ایلام، شورای اسلامی شهر، شهرداری، گمرک و پایانه مرزی و نیز شهروندان محترم شهر مهران به خاطر همراهی و همکاری در انجام این پژوهش تشکر و قدردانی می‌نمایم.

منابع و مأخذ

- ابراهیم‌زاده، عیسی؛ کاظمی‌زاد، شمس‌اله؛ اسکندری‌ثانی، محمد. (۱۳۹۰). برنامه ریزی استراتژیک توسعه‌ی گردشگری، با تأکید بر گردشگری مذهبی (مطالعه‌ی موردی: شهر قم). فصلنامه‌ی پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره‌ی ۷۷، صص ۱۴۳-۱۴۱.
- احمدی شاپورآبادی، محمدعلی و سبزابادی، احمد. (۱۳۹۰). تحلیلی بر ظرفیت‌های توسعه‌ی گردشگری مذهبی فرهنگی کلان شهر قم. فصلنامه‌ی مطالعات ملی، دوره‌ی ۱۲، شماره‌ی ۲، صص ۱۱۲-۸۴.
- اداره‌ی کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان ایلام، ۱۳۹۷.
- آقاجانی، معصومه و فراهانی‌فرد، سعید. (۱۳۹۴). گردشگری مذهبی و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه‌ی موردی ایران). فصلنامه‌ی سیاست‌های راهبردی و کلان، سال ۱۳۹۴، دوره‌ی ۳، شماره‌ی ۹، صص ۶۶-۴۳.
- باباخانزاده ادریس و لطفی صدیقه. (۱۳۹۱). ارزیابی اثرات گردشگری بر روستای قوری قلعه. فصلنامه‌ی مطالعات مدیریت گردشگری، سال ۷، شماره‌ی ۲۰، صص ۱۱۶-۸۱.
- بمانیان، رضا و محمودی نژاد، هادی. (۱۳۸۸). مبانی برنامه‌ریزی و توسعه‌ی گردشگری. انتشارات هله، صص ۲۲.
- پور محمد، ساناز و محمودی، آزاده. (۱۳۹۵). پایداری اجتماعی. سومین کنگره بین‌المللی پایداری در معماری و شهرسازی - دبی و مصدر، ص ۱.
- پوراحمد، احمد؛ حسینی، علی؛ اروجی، حسن و علی‌زاده، محمد. (۱۳۹۲). اولویت‌سنجش راهبردهای توسعه‌ی گردشگری فرهنگی در منطقه الموت قزوین. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره‌ی ۴۵، شماره‌ی ۳، ص ۱.
- حاتمی نژاد، حسین و شریفی، امیر. (۱۳۹۴). بررسی نقش گسترش گردشگری شهری بر توسعه‌ی پایدار شهری (مطالعه‌ی موردی: شهر سنندج). گردشگری شهری، دوره‌ی ۲، شماره‌ی ۱، ص ۶۵.

- حسام ، مهدی؛ محمدی یگانه، بهروز و مهدی چراغی. (۱۳۹۵). تحلیل اثرات گردشگری مذهبی در توسعهی پایدار نواحی روستایی از دیدگاه جامعهی میزبان (مورد پژوهش: منطقهی نمارستاق- شهرستان آمل). فصلنامهی جغرافیای فضای گردشگری، دوره ۶، شماره ۲۱، صص ۱۰۱-۱۰۲.
- حسینی پور، سید احسان؛ رضایی دولت آبادی، حسین و کاظمی، علی. (۱۳۹۵). بررسی عوامل کشش و رانش موثر بر نیت سفر گردشگری مذهبی و نحوه تأثیر آن‌ها (قم). فصلنامهی مطالعات مدیریت گردشگری، دوره ۱۱ شماره ۳۶، صص ۱۲۴-۱۰۹.
- خانی، فضیله، قاسمی و سمه جانی ابوطالب و قنبری نسب، علی. (۱۳۸۸). بررسی اثرات گردشگری ساحلی با تکیه بر نظرسنجی از خانوارهای روستایی (مطالعهی موردی: روستای چمخاله، شهرستان لنگرود). فصلنامهی جغرافیای انسانی، سال اول، ۴، صص ۶۴-۵۱.
- خلیلیان، صادق. (۱۳۸۴). توسعه پایدار و رفاه بهینه نسل ها. فصلنامهی اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال هفتم، شماره ۲۷، صص ۲۰۵-۲۲۶.
- دورانت، جیمز ویلیام. (۱۳۷۰). تاریخ تمدن. ترجمه‌ی احمد آرام، تهران: انقلاب اسلامی، ص ۲۰۵.
- دویران، اسماعیل و حسین احمدی. (۱۳۹۹). اثرات نظام بخشی فضای شهری در بازتولید گردشگری مذهبی از طریق میانجی سرمایه‌ی اجتماعی (نمونه‌ی موردی: مراسم عصر تاسوعای شهر زنجان). فصلنامهی برنامه‌ریزی و توسعهی گردشگری دانشگاه مازندران.
- راسخی، سعید؛ کریمی پتانلار، سعید و محمدی، ثریا. (۱۳۹۵). اثر گردشگری بر محیط زیست: یک مطالعه‌ی موردی برای کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته منتخب. فصلنامهی برنامه‌ریزی و توسعهی گردشگری، سال پنجم، شماره ۱۶، صص ۷۱-۹۴.
- رضوانی، محمدرضا و مرادی، مهنوش. (۱۳۹۱). امکان سنجی توسعهی گردشگری با رویکرد سیستمی در روستاهای حاشیه‌ای کویر میقان اراک. فصلنامهی اقتصاد فضا و توسعهی روستایی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۴۰-۱۵.
- زاهدی، شمس السادات. (۱۳۸۶). مبانی توریسم و اکوتوریسم پایدار با تأکید بر محیط زیست. انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.
- سالنامه آماری. (۱۳۹۵). سازمان مدیریت و برنامه ریزی استانداری ایلام، صص ۵۲-۴۱.
- صرافی، مظفر. (۱۳۸۷). توسعهی پایدار و مسئولیت برنامه ریزی. فصلنامه مدرس، دوره ۲، شماره ۴، صص ۳۹.
- صیدایی، سید اسکندر و رستمی، شهین. (۱۳۹۱). سنجش تأثیرات اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی توسعهی گردشگری نمونه موردی: شهر کرمانشاه. مجله‌ی برنامه ریزی فضایی، سال دوم، شماره سوم، صص ۱۱۰.
- ضرابی، اصغر و اسلامی پریخانی، صدیقه. (۱۳۹۰). سنجش تأثیرات اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی، و زیست محیطی توسعهی گردشگری (مطالعه موردی شهرستان مشکین شهر). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۷۵، صص ۳۷-۵۲.
- غفاری، سید رامین. (۱۳۸۶). گردشگری و توسعهی پایدار شهری. مجله‌ی سپهر، دوره ۱۶، شماره ۳، صص ۳۴-۲۹.
- فرجی دارباخانی، محمد و مرادی، هوشنگ. (۱۴۰۰). بررسی و تحلیل نقش گردشگری مذهبی در توسعهی پایدار شهرهای گذرگاهی - مرزی با تأکید بر اربعین (مطالعهی موردی: شهر مهران). طرح پژوهشی، دانشگاه پیام نور ایلام، صص ۳.
- فرزین، محمدرضا؛ افسر، امیور، اکبرپور، تقوی، اکبرپور، علوی. (۱۳۹۲). مدل سازی پیش بینی گردشگری ورودی به ایران با استفاده از روشهای ARIMA و شبکه های عصبی فازی. فصلنامهی مطالعات مدیریت گردشگری، سال هشتم، ۲۴، ۳۳-۱.

- فنی، زهره. (۱۳۹۳). توسعه، جهانی شدن و پایداری (چاپ دوم) تهران: مرکز ملی جهانی شدن، ص ۱۱۵.
- فولادی، علیزمان. (۱۳۹۷). نقش و ساماندهی توریسم مذهبی در توسعه پایدار (نمونه‌ی موردی: مرز مهران). پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور مرکز ایلام، صص ۲۲-۱۸.
- فیروزجانیان، علی اصغر؛ یوسفی، ندا و میرمحمدتبار، سیداحمد. (۱۳۹۳). تحلیل کارکردی گردشگری مذهبی در ایران (فراتحلیلی از تحقیقات موجود). فصلنامه‌ی برنامه ریزی و توسعه‌ی گردشگری، دوره‌ی ۳، شماره‌ی ۸، صص ۱۶۵-۱۴۳.
- قدمی، مصطفی؛ علیقلی زاده فیروزجانی، ناصر و بردی آنامرادنژاد، رحیم. (۱۳۸۸). بررسی نقش گردشگری در تغییرات کاربری اراضی مقصد (نمونه‌ی موردی: بخش مرکزی شهرستان نوشهر). فصلنامه‌ی مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال ۱، شماره‌ی ۳، صص ۴۲ - ۲۱.
- قرخلو، مهدی؛ رمضان زاده لسبویی، مهدی و گلین شریف دینی، جواد. (۱۳۸۸). اثرات زیست محیطی گردشگری بر سواحل شهر رامسر. فصلنامه‌ی جغرافیای انسانی، شماره‌ی ۳، صص ۱۲ - ۱.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۶۹). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه‌ی رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- محلای، صلاح الدین. (۱۳۸۰). درآمدی بر جهانگردی تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- مومنی، مصطفی؛ صرافی، مظفر و قاسمی خوزانی، محمد. (۱۳۸۷). ساختار و کارکرد گردشگری مذهبی- فرهنگی و مدیریت یکپارچه در کلان شهر مشهد. فصلنامه‌ی جغرافیا و توسعه، دوره‌ی ۶، شماره‌ی ۱۱، صص ۱۳-۱۲.
- الوانی، سید مهدی و پیروزبخت، معصومه. (۱۳۸۵). فرآیند مدیریت جهانگردی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ اول.
- هاشم پور، سیده فهیمه و همکاران. (۱۳۹۱). بررسی اثرات اقتصادی و زیست محیطی گردشگری از دیدگاه شهروندان (مطالعه‌ی موردی: شهر بابلسر). فصلنامه‌ی اکوسیستم‌های طبیعی ایران، سال ۳، شماره‌ی ۱، صص ۴۹ - ۶۳.
- هاشمی، سیدرضا؛ علیدادی، حسین؛ کرد مصطفی پور، فردوس و پورزمانی، حمیدرضا. (۱۳۸۲). اثرات زیست محیطی گردشگری، معضلات و راهکارها، ششمین همایش ملی بهداشت محیط، ساری، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی مازندران، صص ۱۱۵-۱۱۲.
- یزدیان، فرشاد؛ فقیه نصیری، لیلا و کیاپاشا، خدیجه. (۱۳۹۱). بررسی اثرات محیط زیستی گردشگری بر جنگل نمک آبرود با کاربرد مدل تخریب. فصلنامه‌ی جنگل ایران، شماره‌ی ۲، صص ۱۲۱-۱۱۳.

Abby Liu, Geoffrey Wall. (2006). Planning tourism employment: a developing country perspective, *Tourism Management* 27, PP. 159 - 170.

Buhalis, D and Costa, C.(2006). *Tourism Business Frontier (consumers, products and industry)*, Oxford : Elsevier.

Byrd, E, Bosley, H. & Dronberger, M. (2009). Comparisons of stakeholder perceptions of tourism impacts in rural eastern North Carolina. *Journal of tourism Management*, 30 (1), PP. 639- 703.

Csapó, J. & Matesz, K. (2007). A cultural truisms jelentesage as scrape napjaink idegenforgalmában. In: *Földrajzi Értesít.. ... Eve. 3-4. fuzs. /2007. pp. 291-301. Cultural Tourism Industry Group. http://www. Culturaltourismvictoria.com.au.*

Czernek, K. (2016). Determinants of cooperation in a Tourist region, *Annals of Tourism Research*, 40, PP. 83-104.

- Feyze Abadi, J. Vaziri, M. And Mahbob, S.J. (2011). Misaghoreza Confrance,41.
- Goudie, A.S. and Viles, H.A. (2013). *The Earth Transformed: An Introduction to Human Impacts on the Environment*, John Wiley & Sons.
- Holzner, M. (2011). Tourism and economic development: The beach disease?, *Tourism Management*, 32 (4): 922- 933.
- Hsieh, H.J. and Kung, S. (2013). The linkage analysis of environmental impact of Tourism industry, *Procedia Environmental Sciences*, 17: 658-665.
<https://fa.alalamtv.net/news>.
- Kartal, B., Teeeci, M. Ath, .. ( ))))) Exaii nnn the religious torr ism ootential of Manisa, Turkey with a marketing perspective. *Tourism Review*, 70(3), 214-231.
- Kim, Kyungmi. (2002). *The Effects Of Tourism Impact Upon Quality Of Life Resident in the Community*. ProQuest Dissertations and Theses, Published by: Polytechnic Institute and State University, Virginia. Available online in: <http://scholar.lib.vt.edu/theses/available/etd-12062002123337/unrestricted/TitleandText.pdf>.
- Lee, C. C. and Chang, C. (2008). Tourism development and economic growth: A closer look at panels, *Tourism Management*, 29(1), PP. 180-192.
- Maneenetr, T & Tran, T. H. (2014). SWOT Analysis of Religious Tourism in Nong Khai Province, Thailand Proposed Guidelines to Incorporate Temple Stay Program. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(23), P. 696.
- Martin-Cejas, R. R & Sánchez, P.P.R. (2010). Ecological footprint analysis of road transport related to tourism activity: The case for Lanzarote Island, *Tourism Management*, 31(1), PP. 98-103.
- Meléndez, L.A.M. (2010). NAFTA, tourism, and environment in Mexico, *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 10(2), PP. 107-131.
- Paramati, S. R., Alam, M. S., & Chen, C. F. (2017). The effects of tourism on economic growth and CO2 emissions: a comparison between developed and developing economies. *Journal of Travel Research*, 56(6).
- Pickering, C.M., Harrington, J. and Worboys, G. (2003). Environmental impacts of tourism on the Australian Alps protected areas: Judgments of protected area managers, *Mountain Research and Development*, 23(3), PP. 247-254
- Pourtaheri, M., Rahmani, K., & Ahmadi, H. (2012). Impacts of religious and pilgrimage tourism in rural areas: The case of Iran. *Journal of Geography and Geology*, 44(3), P.122.
- Robinson, M. and K. Smith Melin. (2006). *Cultural tourism in a Changing World (Politics, Oarticipation and (Re) Presentation*, PP. 59-69.
- Santos, M. (2002). *Fatima: Religeouse tourism in a Sanctouary-city*. Coimbra, Portugal: University of Coimbra.
- Scett , 44 Peeters, P. anööö ssli,, S. ( ))))) Can oør is6 eelieer its “aspiratioaal” greenhouse gas emission reduction targets, *Journal of Sustainable Tourism*, 18(3), PP. 393-408.
- Shinder, K. (2004). *Quest for good governance: Contribution ontribution and potential of religious. Institution on As Stakeholders*.
- Song, Haiyan, Larry Dwyer, Gang Li Zheng Cao. (2012). Tourism Economics Research: A Review and Assessment, *Annals of Tourism Research*, Vol. 39, No.3, PP.1653-1682.

Stabler, M. J., Papatheodorou, A., & Sinclair, M. T. (2010). *The economics of tourism* (2nd ed.). Abingdon: Routledge.

Summers, J., Cavaye, J., & Woolcock, G. (2019). Enablers and Barriers of Tourism as a Driver of Economic and Social - cultural Growth in Remote Queensland. *Economic Papers: A journal of applied economics and policy*, 10(2), PP. 326 - 336.

Tang, C.H.H. & Jang, S.S. (2009). The tourism–economy causality in the United States: A sub-industry level examination, *Tourism Management*, 30(4), PP. 553-558.

Tovar, C. and Lockwood, M. (2008). Social impacts of tourism: An Australian regional case study, *International Journal of Tourism Research*, 10(4), PP. 365-378.

World Tourism Organization, september1. (2009).

